

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

УДК [379.85:908]:37.035.6

ШКІЛЬНИЙ ТУРИЗМ ТА КРАЄЗНАВСТВО ЯК ЗАСОБИ
ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

Галузь знань 01 – Освіта/педагогіка

Спеціальність 014.07 – Середня освіта (Географія)

Освітня програма Географія

Кваліфікаційна робота бакалавра
студента 4 курсу
ОР Бакалавр
БУРАЧКА Віталія Миколайовича

Науковий керівник:
к. геогр. н., доцент
АРІОН Оксана Василівна

КИЇВ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА ЯК ЗАСОБУ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ	5
1.1. Сутність і значення патріотичного виховання в сучасній школі.....	5
1.2. Поняття та види шкільного туризму і краєзнавства	7
1.3. Виховний потенціал шкільного туризму і краєзнавства у формуванні патріотизму	13
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У КОНТЕКСТІ ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА (НА ПРИКЛАДІ КОНКРЕТНОЇ ШКОЛИ/РЕГІОНУ)	18
2.1. Аналіз стану патріотичного виховання у ЗЗСО	18
2.2. Форми і методи організації шкільного туризму і краєзнавства для патріотичного виховання.....	22
2.3. Розробка та реалізація краєзнавчо-туристичного проекту (екскурсії, походи, конкурси, квести)	27
2.4. Впровадження краєзнавчо-туристичних заходів у патріотичне виховання учнів.....	37
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА У ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ УЧНІВ.....	43
3.1. Методичні принципи організації шкільного туризму з патріотичним спрямуванням	43
3.2. Приклади розробки маршрутів, екскурсій і заходів патріотичного змісту	47
3.3. Співпраця школи з громадськими організаціями, музеями, туристичними клубами	53
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ.....	61
ДОДАТКИ.....	69

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах сучасної освітньої трансформації необхідно переосмислити роль навчально-виховного процесу в школі, зокрема його зв'язок із національними традиціями та духовними цінностями. Відродження національної свідомості значною мірою залежить від кваліфікованості педагогічних кадрів, їх здатності розуміти дитячий світ та передати учням знання і досвід попередніх поколінь.

Тому патріотизм на сьогоднішній день є важливою потребою для держави, яка прагне виховати національно свідомих громадян і патріотів, здатних забезпечити країні гідне місце серед цивілізованого світу. Він також необхідний для особистості, яка через любов до Батьківщини прагне взаємності, створюючи умови для вільного саморозвитку і збереження своєї унікальності.

Дієвим інструментом патріотичного виховання молоді є туристські походи та подорожі. Така форма роботи сприяє формуванню особистості громадянина-патріота, надаючи школярам України унікальну можливість познайомитися з природним середовищем, історичними пам'ятками та культурною спадщиною народу [23].

Мета. Метою дипломної роботи є теоретичне обґрунтування та практичне визначення ролі шкільного туризму та краєзнавства як засобів патріотичного виховання учнів, також розробка практичних рекомендацій щодо їх використання у виховному процесі закладів загальної середньої освіти.

Завдання. Для досягнення мети були сформовані наступні завдання:

- дослідити сутність і значення патріотичного виховання та поняття і види шкільного туризму і краєзнавства;
- проаналізувати стан патріотичного виховання у ЗЗСО;
- розглянути розробку та реалізацію краєзнавчо-туристичного проекту та впровадження у патріотичне виховання учнів;
- визначити методичні принципи організації шкільного туризму з патріотичним спрямуванням;
- надати приклад маршрутів, екскурсій і заходів патріотичного змісту.

Об'єктом дослідження є патріотичне виховання учнів. *Предметом* виступають форми і методи шкільного туризму та краєзнавства, які впливають на формування патріотизму.

Методологічна основа роботи. У роботі використані загальнонаукові (термінологічний, системний підхід, структурний) і спеціальні методи дослідження (графічні методи).

Інформаційною базою дослідження слугували наукові, методичні джерела з дослідження даної проблематики та матеріали з досвіду роботи закладів загальної середньої освіти.

Структура курсової роботи. Складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаної літератури та джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА ЯК ЗАСОБУ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

1.1. Сутність і значення патріотичного виховання в сучасній школі

Національне виховання – це система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв тощо, яка вироблена народом протягом століть та спрямована на формування світоглядної свідомості та ціннісних орієнтирів молоді, а також передачу їй соціального досвіду і спадщини попередніх поколінь. [28]. Національно-патріотичне виховання визначають як систематичну виховну діяльність, яка орієнтована на розвиток в учнів національної самоідентичності та патріотизму. Розберемо дане словосполучення, де можна виділити три ключові вектори:

- національне – це спільнота, в якій ми живемо і яка нас об'єднує;
- патріотичне – це про громадянську свідомість, людину, яка розуміє свої права та обов'язки в межах держави;
- виховання – це інструмент формування цінностей, спосіб досягнути, зрозуміти та прийняти цінності, що пов'язані з громадянською свідомістю [4, 58].

Основними елементами національно-патріотичного виховання є: громадянсько-патріотичне, військово-патріотичне та духовно-моральне виховання.

Заклади освіти мають організувати виховну діяльність так, щоб шкільне середовище, структура занять та приклади авторитетних учителів-наставників сприяли формуванню в учнів патріотизму, глибокого розуміння історії народу, національної ідентичності та самобутності.

Мета заходів національно-патріотичного виховання у сучасних школах полягає в тому, щоб виховувати дітей у душі патріотичного обов'язку.

Принципами національно-патріотичного виховання є [14]:

1. Принцип національної спрямованості виховання. Йдеться про формування в учнів любові до України, національної свідомості, поваги до культури. Також це активна участь у захисті і розбудові держави та збереження національної ідентичності.

2. Культуровідповідності. Виховання як культуротворчий процес сприяє формуванню базової культури, спираючись на морально-етичний досвід людства.

3. Гуманізації освітнього процесу. Особистість розглядається як найвища цінність.

4. Суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Учасники виховного процесу виступають рівноправними партнерами, враховують думки один одного і визнають право на відмінність поглядів та узгоджують свої світоглядні позиції.

5. Цілісності. Організація виховання сприяє гармонійному та різнобічному розвитку особистості, формуванню цілісного світогляду, забезпеченню послідовності напрямів виховної роботи.

6. Акмеологічний принцип орієнтований на досягнення високих морально-духовних вершин і розкриття потенційних можливостей особистості, створення умов для життєвого успіху та розвитку індивідуальних здібностей.

7. Особистісної орієнтації. Закономірності психологічного розвитку проявляються унікально і неповторно у кожної людини.

8. Життєвої творчої самодіяльності. Формування особистості, яка є творцем власного життя, здатна самостійно приймати рішення, нести відповідальність за свої дії, повноцінно жити, постійно вдосконалюватися та адаптуватися до змін у суспільстві.

9. Толерантності. Виховання відкритості, толерантного ставлення до цінностей, відмінних від національних, інтеграція української культури у світовий і європейський простір, сприйняття української культури як загальнолюдської частини, вміння розрізняти спільне та відмінне у культурах [14].

У формуванні патріотичних почуттів ключову роль відіграє вчитель. Його роль полягає не тільки в передачі знань, але й у демонстрації прикладу громадянської відповідальності, шанування суспільних цінностей та культури України. На уроках історії та літератури вчителі можуть використовувати приклади героїзму та самовідданості, щоб спонукати учнів до усвідомлення їхньої ролі у зміцненні держави.

Шкільна програма в Україні надає безліч можливостей для виховання любові до Батьківщини. На уроках географії та природознавства діти знайомляться з природними багатствами, кліматичними особливостями та ресурсами України. Екскурсії й польові дослідження рідним краєм виховують у школярів відповідальність за збереження довкілля.

Вивчення подій, що сформували державність України, на уроках історії допомагає усвідомити значення її незалежності. Ознайомлення з біографіями видатних українських діячів розкриває, як їхні зусилля зміцнили націю, та розвиває почуття гордості за свою країну.

На уроках літератури читання творів українських письменників дозволяє школярам відчувати унікальність рідної мови, проїнятися духом нації та зрозуміти багатство її культурної спадщини [32].

Війна росії проти України значно посилила виклики, що стояли перед Україною, суттєво змінивши парадигму національно-патріотичного виховання: від словесно-абстрактного до активного й дієвого. В умовах сучасних викликів і складних подій стало очевидним, що всі – від військових, які боронять незалежність і територіальну цілісність України, до волонтерів і молоді – роблять свій внесок у захист національних інтересів. Війна підкреслила значимість таких ключових цінностей, як волелюбність, гідність, спроможність до самозахисту, національна ідентичність, громадянська активність, жертвність та волонтерська діяльність. Вона також акцентує важливість ідейної зрілості, здатності протистояти зовнішнім впливам і захисту державних інтересів [4].

1.2. Поняття та види шкільного туризму і краєзнавства

Перш ніж перейти до визначення поняття «шкільного туризму», варто було б розглянути, що ж являє собою сам туризм. Тож, згідно Всесвітньої туристичної організації (ЮНВТО), туризм – це соціальне, культурне та економічне явище, що тягне за собою переміщення людей до країн або місць за межами їх звичайного середовища з особистими або діловими/професійними цілями [59].

Закон України «Про туризм» тлумачить туризм наступним чином: це тимчасовий виїзд особи з місця проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці, куди виїжджає особа [39]. Щодо нормативно-правових актів, то згідно Закону України «Про туризм», існують такі види туризму: дитячий, молодіжний, сімейний, для осіб похилого віку, культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, спортивний, релігійний, екологічний (зелений), сільський, підводний, гірський, пригодницький, мисливський, автомобільний, самодіяльний, тощо.

Тож яке місце тоді займає шкільний туризм? Тут вже варто звернути увагу саме на дитячий туризм. Часто вживаними синонімами дитячого туризму є «дитячо-юнацький», «шкільний» і «педагогічний» туризм. Усі ці терміни мають спільну поняттєво-термінологічну основу, вікові обмеження для дітей, а також поєднання краєзнавчих, пізнавальних, педагогічних, спортивних і патріотично-виховних функцій, які реалізуються як у межах школи, так і поза нею. На нашу думку, немає потреби розділяти дитячий туризм на педагогічний, шкільний чи позакласний, а розглядати як єдине ціле. Отже, у цьому контексті ми спиратимемося на поняття «дитячий туризм», яке охоплює й шкільний туризм.

Нині вчені-педагоги та фахівці з туризму по-різному тлумачать термін «дитячий туризм». Педагоги, у спрощеному розумінні, характеризують це поняття як активне пізнання навколишнього світу, рух, зміцнення здоров'я та фізичну підготовку [24].

Детальніше визначення поняття «дитячого туризму» надає О.О. Остапець вже з педагогічної точки зору: «дитячий туризм – це спосіб гармонійного розвитку дітей (осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку), що здійснюється

у формі оздоровчої та суспільно корисної діяльності, характерними структурними компонентами якої є похід, подорож, екскурсія» [24, с. 119]. На думку автора, дитячий туризм виступає ефективним засобом для виховання, навчання, оздоровлення, ознайомлення школярів із рідним краєм, підтримки здорового способу життя та сприяння їхній соціальній адаптації.

Педагог І.М. Пілат визначає шкільний туризм і краєзнавство як туристсько-краєзнавчу діяльність учнів, яка виходить за межі навчальних програм і організовується школами та позашкільними установами для педагогічного раціонального використання їхнього позаурочного часу [24, с. 119]. Ця діяльність вирізняється соціально-оздоровчою, пізнавально-виховною та спортивно-оздоровчою спрямованістю, а також різноманітністю міжособистісних і внутрішньогрупових взаємин, які формуються у школярів, що безпосередньо пов'язані із соціальним і географічним середовищем. Обидва автори наголошують на значущості пізнавальної та виховної функції дитячого туризму, підкреслюючи його педагогічну цінність.

Шандор Ф.Ф. та Кляп М.П. формулюють окреме поняття дитячого та шкільного туризму, хоча їх суть майже однакова. На думку авторів, «дитячий та шкільний туризм – це вид туризму, спрямований на задоволення рекреаційних потреб дітей та учнів» [53]. Вони виділяють два підтипи шкільного туризму: факультативний туризму (за мінімальним обсягом) та класний туризм (обов'язковий для всіх класів у школі). Вони використовують у своїй роботі окремі поняття і дитячого і шкільного туризму, хоча їх суть майже однакова.

Проаналізувавши дане поняття в тлумаченні різних авторів, Мельничук М.М. та Зейко В.О. запропонували узагальнене поняття дитячого/шкільного туризму: «організовані рекреаційні заходи для осіб віком 18 років, що проводяться поза межами їхнього постійного проживання чи навчання та спрямовані на використання вільного часу для оздоровлення, виховання, культурно-пізнавальної, краєзнавчої та спортивної активності» [24].

Ще узагальненіше, дитячий туризм можна розглядати як «тимчасові поїздки поза місцем постійного проживання, які здійснюються дітьми» [44].

У додатку А подано схему, де можна побачити місце дитячого туризму в системі дитячого відпочинку.

Класифікація видів туризму представлена наступним чином: за цілями подорожі, за тривалістю, за способом організації, за формою організації, за сезонністю, за джерелом фінансування, за способами транспортування, за територіальною ознакою.

Дану класифікацію можна застосувати і до шкільного туризму.

Залежно від цілей розрізняють культурно-пізнавальний туризм (відвідування культурних об'єктів та заходів, що сприяють задоволенню естетичних потреб), спортивний туризм (участь учнів у змаганнях, походах та інших активних заходах), освітній (подорожі, спрямовані на здобуття нових знань), оздоровчий туризм (поїздки до дитячих санаторіїв для лікування чи профілактики захворювань тривалістю до 21 дня), подієвий (участь в різноманітних спортивних заходах тощо).

За тривалістю бувають одноденні, дводенні та багатоденні подорожі, екскурсії, походи для дітей. Існує поділ за тривалістю на короткотривалі подорожі (до трьох днів), середньотривалі (7-21 днів) і тривалі (більше 21 дня).

За способом організації дитячі поїздки є організовані та самодіяльні. За формою організації виділяють індивідуальні й групові подорожі. Дані форми взаємопов'язані, оскільки шкільний туризм, зазвичай, є організованим і груповим. Дитина завжди перебуває під наглядом на екскурсії, в поході, дитячому таборі і є частиною групи. Тому шкільний туризм зазвичай є організованим.

За сезонністю виділяють сезонний, міжсезонний та цілорічний шкільний туризм. В даному випадку, подорожі зазвичай приурочені до часу шкільних канікул.

За джерелами фінансування шкільний туризм поділяється на комерційний (поїздки дітей повністю оплачуються їх батьками) і соціальний (держава повністю або частково оплачує поїздки дітей).

За способом транспортування виділяють автомобільний (автобусний), залізничний, авіаційний, морський (річковий) та комбінований (поєднання способів пересування). Найчастіше в шкільному туризмі використовують залізничний і автобусний (через відносно недорогі поїздки).

Існує поділ за територіальною ознакою на стаціонарні (дитини знаходиться протягом всієї подорожі в одному місці) і мобільні (активний туризм, тривалі екскурсійні поїздки) [44]. Узагальнену інформацію можна переглянути у додатку Б.

Дану класифікацію можна доповнити наступними критеріями, що пов'язане безпосередньо зі шкільним туризмом.

За віком шкільний туризм може бути: для молодших школярів (6-10 років; переважно короткі та пізнавальні екскурсії), для школярів середнього віку (11-14 років; одноденні походи, експедиції до історичних локацій тощо) та для школярів старшого віку (15-17 років; багатоденні походи, експедиції за кордон тощо).

Присутній критерій за формою організації, але якщо говорити в контексті шкільного туризму, то можна виділити наступні форми: екскурсії, походи, квести, прогулянки, туристичні зльоти.

Розібравшись з поняттям «шкільний туризм» перейдемо до розгляду краєзнавства.

У людини певним чином виникає цікавість до того, що відбувалося на землі, де вона народилася і живе, дізнатися про життя попередніх поколінь, їхній побут, свята тощо. Саме краєзнавство і відповідає на ці всі питання.

Краєзнавство – це інтегративне науково-дослідне і популяризаторське вивчення природи, географії, історії, економіки, етнографії та ін. певної місцевості [21].

Основи шкільного краєзнавства були закладені С. Рудницьким та його шкільним підручником, виданим у 1919 р. [20]. Необхідність існування такого напряму діяльності в школі обґрунтовувалися багатьма українськими

науковцями та громадськими діячами, зокрема С. Русовою, про що буде сказано далі.

За тлумаченням В. Прокопчука, шкільне краєзнавство – це «процес вивчення учнями природи, соціально-економічного життя, історії та культури рідного краю під керівництвом вчителя як під час уроків, так і у позаурочний час» [41, с. 30]. Ця діяльність характеризується двома ключовими ознаками: локальністю досліджуваних подій і активною участю школярів у процесі вивчення. Центральне місце серед джерел знань у сфері шкільного краєзнавства займають місцеві краєзнавчі об'єкти, на які спрямована навчальна та дослідницька діяльність учнів, зокрема: природні – ліси, гори, річки, рослинний і тваринний світ регіону тощо; адміністративно-політичні – населені пункти, ОТГ, райони, області, регіони, державні, політичні, громадські, наукові, освітні установи; економічні – промислові підприємства, фермерські господарства, об'єкти підприємництва, бізнесу, транспорту, зв'язку тощо; історичні – пам'ятники, меморіали, заповідники; освітні, наукові, культурно-мистецькі – навчальні заклади, бібліотеки, музеї, театри тощо [5].

Головними галузевими (тематичними) напрямками краєзнавства, які мають ключове значення для дослідження місцевості, є [11]: географічне (природничо-географічне), економічне, історичне та літературне краєзнавство. Розглянемо їх відмінності детальніше.

1) Географічне (природничо-географічне) краєзнавство досліджує природу окремих регіонів, враховуючи клімат, рельєф, водне середовище, ґрунти, флору та фауну, які взаємодіють і формують природний комплекс (ландшафт).

2) Економічне краєзнавство вивчає сучасне соціально-економічне життя регіону, включаючи всі галузі економіки: промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок, торгівлю, освіту, культуру тощо. Також вивчаються населення, підприємства й установи краю.

3) Історичне краєзнавство – об'єктом є історія краю, яка може охоплювати населені пункти, вулиці, підприємства, установи, пам'ятні місця тощо. Основою є факти місцевої історії, які досліджуються через археологічні, друковані, архівні

джерела, а також пам'ятки, такі як стоянки, городища, поховання та наскальні зображення.

4) Літературне краєзнавство досліджує художню літературу регіону. Це охоплює аналіз життя і творчого шляху місцевих письменників, збирання та вивчення усної народної творчості, а також різних форм фольклору: казок, дум, легенд, пісень. [11].

1.3. Виховний потенціал шкільного туризму і краєзнавства у формуванні патріотизму

Використання туристських походів та подорожей традиційно вважається дієвим засобом патріотичного виховання учнів. Серед іншого, як зауважує Т. Маланюк, така форма роботи є «ефективним засобом виховання особистості громадянина-патріота, що дає унікальну можливість зростаючому поколінню України познайомитися з природним середовищем, історичними пам'ятками та культурним надбанням нашого народу» [23].

Використання туристських походів у патріотичному вихованні учнів частково виокремлені у працях Б. Пангелова [30], А. Шипко [54], О. Скалія, Ю. Грабовського [10].

Туристські походи, подорожі та прогулянки рідними місцями, є ефективним інструментом патріотичного виховання молоді, що підтверджує діяльність галицьких вчених та громадських діячів. У науковій літературі описано чимало ідей галицьких «будителів» щодо використання туристсько-краєзнавчої роботи для формування патріотичних цінностей.

Особливе місце в історії українського туристсько-краєзнавчого руху посідає Іван Франко. Ще в дитинстві Франко мандрував Прикарпаттям і Карпатами, усвідомлюючи науково-пізнавальну та патріотично-виховну цінність таких подорожей.

У студентські роки Франко активно організовував подорожі, екскурсії, походи. Як учасник «Мандрівного комітету» при «Академічній бесіді», він

дійшов висновку, що систематизація та аналіз краєзнавчого матеріалу значно підвищують його цінність [20].

Іван Франко підкреслював, що велике значення мандрівок для української молоді полягає в тому, що вони є не лише пізнавальним для мандрівників, але й джерелом для мешканців відвідуваних місць.

Аналізуючи навчально-виховне значення мандрівок, Франко посилався на досвід розвинутих європейських країн, таких як Німеччина, Данія і Швеція, де краєзнавство відіграло ключову роль у шкільній освіті, сприяючи патріотичному вихованню. Вивчення краєзнавства в школі дає змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм й усією батьківщиною: з географічним положенням, кліматом, ґрунтами, шляхами сполучення, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам'ятками і т. д. Першою прикметою раціональної освіти є знання свого найближчого оточення, минулого і сучасного свого народу [48].

Поступово в українських школах і гімназіях почали впроваджувати туристсько-краєзнавчу діяльність у позакласну роботу, організовуючи прогулянки, мандрівки та екскурсії рідним краєм [23].

Про велике пізнавальне значення краєзнавства у вихованні молоді вказував краєзнавець М. Гавдяк. Він наголошував, що вивчення природи та заглиблення в її таємниці сприяють глибоким змінам у чуттєвому ставленні молодих людей до природи. Це допомагає їм навчитися цінувати скарби природи своєї Батьківщини та любити і берегти їх як найбільше народне багатство. На його думку, ідеї краєзнавства мають спрямувати людей на шлях збереження своєї природи, що є одним із ключових елементів освіти молоді [9].

Велику увагу краєзнавчій діяльності приділяла видатна педагогиня С. Русова, вважаючи її важливим засобом пізнання рідного краю, його багатств і природної краси. На її думку, «любов до малої батьківщини формується з раннього дитинства і залишається з людиною на все життя. Досліджуючи свій край, діти вчаться щиро любити свою вітчизну» [52, с. 41].

Краєзнавча робота, за переконання С. Русової, відкриває широкі можливості для формування національної самосвідомості молоді, є дієвим

засобом гармонійного розвитку особистості, сприяє зв'язку теоретичних знань із реальним життям, а також дозволяє вивчати навколишній світ як цілісну систему, усвідомлюючи «сучасне життя не як щось відокремлене чи випадкове, а як частину великої, безперервної єдності, пов'язаної із майбутнім».

У своїй діяльності Русова дотримувалася принципів «живого краєзнавства»: пізнання рідного краю має здійснюватися через засвоєння дітьми рідної історії, географії, природознавства, мови, літератури, мистецтва та фольклору. Вивчення географії, історії та природознавства необхідно починати з оточення, в якому живуть учні. На прикладі своєї батьківщини вони дізнаються про її геологічний склад, рельєф, річки, озера, небесні явища, повітря, кліматичні особливості, фауну та флору. Русова підкреслювала важливість знання рідного краю в процесі вивчення географії, зазначаючи: «Хто придивлявся до ландшафтів навколо села, той знає, що наша Земля не скрізь однакова».

Саме у географічному краєзнавстві Русова вбачала ефективний інструмент для виховання у дітей почуття патріотизму та національної свідомості, відданості своїй країні й народу: «лише той, хто вміє любити рідний край та поважати свій народ, здатен стати справжнім громадянином світу» [52].

У другій пол. XIX ст. у багатьох західноєвропейських школах, зокрема у Відні, широко використовувалися такі форми організації навчання як походи, екскурсії. За взірць такі «прогулянки» взяли і популяризували ідею їх використання у навчальному процесі народної школи в Україні І. Петрова, І. Петрів, І. Ющишин та І. Крип'якевич – для підвищення виховного ефекту шкільних дисциплін, збереження здоров'я дітей та ознайомлення їх із найближчим соціальним оточенням.

Зокрема І. Ющишин вважав, що кожна шкільна прогулянка мусить мати якесь виховне значення чи завдання: спортивно-відпочинкові, науково-географічні, історичні, природничі, суспільно-побутові, відвідини вистав, шкільних свят. Такі подорожі відіграють важливу роль у всіх аспектах виховання і навчання, адже молодь безпосередньо взаємодіє з природою, її явищами,

людським оточенням, суспільними устроями, процесами праці та громадським життям; пізнає природне та людське середовище на власному досвіді [19].

На важливій ролі мандрівок у національно-патріотичному вихованні молоді наголошував І. Крип'якевич, який зазначав, що одним із головних завдань української туристики має бути організація «прогулянок, що охоплюють усі куточки нашої землі. Жоден район, місто чи село, жодна гора, скеля, річка, ліс чи долина, яка має свою унікальність, не повинні залишатися поза увагою». За його словами, мандрівництво може досягти своєї національної мети лише тоді, коли воно сприяє глибшому пізнанню рідного краю.

У 90-х роках ХХ століття, з набуттям Незалежності, туристсько-краєзнавча діяльність у школах України отримує новий поштовх: туристсько-краєзнавчі заходи з учнями наповнюються патріотичним змістом, у якому ключовими складовими є національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання.

Під час різних походів, екскурсій учні отримують конкретні чуттєві враження від навколишнього світу, що стимулює їхнє наочно-образне мислення і сприяє активному пізнавальному процесу. Таке наочне сприйняття впливає на емоції, пробуджує інтерес до дослідження світу, а це є потужним чинником патріотичного виховання [23].

Зокрема, академік П. Тронько підкреслював центральне місце в освітніх програмах навчальних закладів України туризму і краєзнавства [45]. Вони дають дітям і молоді унікальну можливість побачити красу рідної землі, ознайомитися з її історією, культурою та традиціями, зміцнити як фізичку, так і моральну стійкість. Для учня кожна подорож стає відкриттям, можливістю зрозуміти глибокий зміст таких понять, як «рідний край», «мала батьківщина», «моя Батьківщина – Україна».

На мою думку, шкільний туризм та краєзнавство, а саме практична складова (квести, екскурсії, волонтерські акції), впливають на сприйняття національної ідентичності. Школярі подорожують рідним краєм, спілкуються з місцевими жителями та досліджують історію. Все це дозволяє молоді зрозуміти

цінність своєї культури та історії. Дані аспекти ще й впливають на виховання активної громадянської позиції, що є особливо важливими в умовах сьогодення.

Висновки до розділу I

Національно-патріотичне виховання є комплексною системою, що спрямована на формування в учнів національної свідомості, громадянської відповідальності та любові до Батьківщини. Воно базується на принципах національної спрямованості, культуровідповідності, гуманізації, толерантності та інших, які сприяють гармонійному розвитку особистості. У сучасних умовах. Зокрема в контексті війни росії проти України, патріотичне виховання набуває особливої актуальності, акцентуючи увагу на цінностях волелюбності, гідності, громадянської активності та національної ідентичності.

Шкільний туризм та краєзнавство є важливими інструментами виховного процесу, які поєднують оздоровчі, пізнавальні, спортивні та патріотично-виховні функції. Даний вид туризму можна класифікувати за типами, цілями, тривалістю, способом організації. Сезонністю та іншими критеріями. Краєзнавство, як інтегративна діяльність, охоплює географічні, історичні, економічні та літературні аспекти. Це сприяє глибокому вивченню рідного краю та формуванню національної свідомості.

Досвід видатних діячів, таких як Іван Франко та Софія Русова, підтверджує, що шкільний туризм та краєзнавство сприяють формуванню національної ідентичності, любові до Батьківщини та активної громадянської позиції. Саме через практичний досвід учні можуть дослідити рідний край та пізнати його природні, історичні та культурні багатства.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У КОНТЕКСТІ ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА (НА ПРИКЛАДІ КОНКРЕТНОЇ ШКОЛИ/РЕГІОНУ)

2.1. Аналіз стану патріотичного виховання у ЗЗСО

Патріотичне виховання молоді є основою українського суспільства держави, оскільки саме молодь є тією рушійною силою, яка може покращити майбутнє країни.

Одним із ключових документів, який є основою для педагогічних колективів у процесі виховання сучасної особистості й свідомого громадянина, є Концепція національно-патріотичного виховання, що діє в системі освіти України [38].

Національно-патріотичне виховання молоді та дітей – це цілеспрямована і комплексна діяльність сім'ї, закладів освіти, органів державної влади, місцевого самоврядування, благодійних організацій та громадських об'єднань, спрямована на формування у молодого покоління патріотичної свідомості, любові до Батьківщини, почуття вірності, турботи про благо народу, готовності виконувати громадянський і конституційний обов'язок із захисту незалежності, цілісності та національних інтересів України, а також сприяння становленню країни як демократичної, правової та соціальної держави. Формування ціннісного ставлення особистості до українського народу є ключовим пріоритетом національно-патріотичного виховання [15].

Для аналізу стану патріотичного виховання у закладах загальної середньої освіти візьмемо Хмельницьку область. Дослідження стану національно-патріотичного виховання в ЗЗСО було проведено в рамках реалізації Цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання у Хмельницькій області на 2022-2025 роки. Дослідження проводилося в період із травня по вересень 2024 року [16].

Як слідує зі «Звіту про проведення дослідження (опитування) стану національно-патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти Хмельницької області» [16] дослідження проводилося методом експертного опитування в дистанційному форматі. У дослідженні взяли участь 406 осіб.

За результатами опитування, 8% учасників зазначили, що проводиться моніторинг, 65% повідомили, що систематично відстежують аспекти національно-патріотичного виховання, а 27% респондентів вказали на періодичне вивчення питань цього напрямку.

Рівень національно-патріотичного виховання оцінено як високий (62%) та середній (38%). Жоден учасник опитування не вважає його низьким.

За період із січня 2022 року по травень 2024 року 76% опитаних відзначили позитивні зміни, зокрема: зростання зацікавленості учнів у вивченні культурної спадщини нашої країни (64%), історії України (59%), участі учнів у благодійних та волонтерських акціях (86%), розвитку краєзнавчих наукових досліджень, які проводять учні (30%) та зростання активності школярів щодо участі у військово-патріотичній грі «Сокіл» («Джура») (56%).

Щодо підвищення кваліфікації педагогів ЗЗСО в аспекті національно-патріотичного виховання: 57% респондентів повідомили про періодичне проведення навчальних і методичних заходів; 75% беруть участь у заходах, що пропонує ХОШПО ім. А. Назаренка; 69% звертаються до інших установ та організацій для проходження курсів та вебінарів. Водночас 56% педагогів виловили потребу участі у заходах (семінарах, вебінарах тощо) на обласному рівні, 40% зазначили щодо доступу до актуальної методичної літератури, а 43% наголосили на тому, що необхідно збільшити фінансування.

Працівники громад бажають отримувати підтримку від ХОШПО ім. А. Назаренка у вигляді курсів, семінарів (71%), методичних посібників (38%), консультаційних сервісів (33%) та майданчиків для обміну педагогічним досвідом (41%).

За даними 94% учасників, у закладах освіти застосовують традиційні та інноваційні методи, що сприяють національно-патріотичному вихованню. Лише

5% надають перевагу традиційним методам, а 1% використовують виключно інноваційні підходи.

Опитування щодо заходів національно-патріотичного спрямування в ЗЗСО представлено наступним чином: заходи до державних свят та виховні години – 99%, волонтерські та благодійні акції – 98%, культурно-просвітницькі заходи – 88%, конкурси (творчі, мистецькі тощо) – 86%, зустрічі з ветеранами війни – 75%, зустрічі з письменниками, митцями та видатними випускниками – 39%, регулярні випуски шкільних ЗМІ – 17%. І лише 0,3% респондентів зазначили щодо проведення квестів, спортивних змагань, зустрічей із волонтерами та захисниками-односельцями, військово-патріотичних змагань, екологічних акцій, благодійних ярмарків та концертів, створення Скверу Слави, здійснення пошукової роботи для шкільних музеїв.

92% учасників повідомили, що в їхніх закладах створено стенди на честь захисників України, 81% – тематичні полиці у шкільній бібліотеці, 60% – сторінка на шкільному вебсайті з матеріалами національно-патріотичного спрямування, 56% – стенди/експозиції про історію рідного краю та 36% наголосили, що в їхніх закладах створено шкільний музей. Додатково по 0,3% опитуваних зазначили про створення інформаційних дайджестів, сторінок у соцмережах, Куточок Пам'яті та Слави, волонтерських підрозділів.

Майже всі учасники (98,8%) зазначили, що їхні заклади освіти співпрацюють із соціумом у процесі національно-патріотичного виховання. З них 70% вказали, що ЗЗСО співпрацюють із громадськими організаціями, 81% – із закладами культури, 0,3% – із будинками творчості дітей та юнацтва, національними парками, органами місцевого самоврядування, громадськістю, волонтерськими організаціями, державними організаціями. Є 1% респондентів, що повідомили про відсутність такої взаємодії.

Тож, дані результати дослідження вказують на позитивну динаміку розвитку національно-патріотичного виховання в ЗЗСО Хмельницької області [16].

Узагальнені діаграми по аналізу стану патріотичного виховання у ЗЗСО Хмельницької області можна переглянути у додатку В.

Для порівняльного аналізу стану патріотичного виховання візьмемо дослідження, яке було проведене в рамках реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти Закарпатської області 2023/2024 н.р. Тут вже представлена інформація за 2023 рік.

Як слідує зі «Звіту за результатами проведення першого циклу моніторингу щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти Закарпатської області 2023/2024 н.р.» [15] у даному моніторинговому дослідженні взяли участь 185 керівників закладів середньої (46% опитуваних), дошкільної (46%) та позашкільної освіти (8%).

Якщо в попередньому документі увага більше приділена саме заходам, які проводяться в закладах освіти, моніторингу якості, матеріального забезпечення, то вже у цьому звіті були питання, що стосувалися саме національності (анкета, де були питання для учнів, як вони бачать визначення національність, що її визначає, якою мовою спілкуються тощо), також стосувалося питання патріотичності (що це таке для опитуваних, чи вважають себе патріотами, яким чином виражається тощо).

Також в даному звіті представлені результати, щодо відвідуваності учнями закладів, які популяризують українську культуру та традиції. Тож більшість з них (понад 60%) не подорожували Україною та не відвідували даних закладів.

Щодо патріотизму, то 81% опитуваних пишаються тим, що вони є українцями. 89% учнів Закарпатської області вважають себе патріотами.

Було запропоновано оцінити цю Концепцію за п'ятибальною шкалою, де 5 означає повне задоволення, а 1 – повне незадоволення роботою. 47% опитаних поставили закладу освіти оцінку 5, 33% респондентів вибрали 4 бали, 15% оцінили роботу на 3, 3% учасників висловили часткове незадоволення, поставивши 2 бали, а 2% опитаних повністю незадоволені роботою закладу і поставили оцінку 1.

Зі спільного бачимо питання щодо матеріальної-технічної бази. 55% опитуваних вказали, що це є головною проблемою реалізації Концепції.

Тож бачимо, що питання певним чином відрізняються від того, що представлено у звіті Хмельницької області, але є й спільні моменти.

2.2. Форми і методи організації шкільного туризму і краєзнавства для патріотичного виховання

Залежно від цілей і масштабів виділяють державне (наукове), шкільне і громадське краєзнавство. Державне краєзнавство – це комплексні наукові дослідження території країни, які проводяться державними установами, такі як музеї, науково-дослідні інститути, державні органи влади тощо.

Громадянське краєзнавство – це діяльність недержавних організацій, товариств, клубів і спілок, що спрямована на організацію краєзнавчих досліджень, виставок, конференцій тощо. В Україні активно підтримують ентузіастів і прихильників громадського краєзнавчого руху з метою популяризації досягнень місцевих краєзнавців, традицій, звичаїв, історії та мистецтва рідного краю.

Шкільне краєзнавство – це система краєзнавчої освіти, яка реалізується в навчально-виховному процесі шкіл і позашкільних закладів за різними напрямками: літературним, історичним, географічним, природознавчим, етнографічним, фольклорним. Ці напрями взаємопов'язані, становлять основу загальношкільного краєзнавства. Суть шкільного краєзнавства полягає в комплексному вивченні учнями рідного краю, використовуючи при цьому різні джерела (карти, статистику, усну народну творчість, друковані матеріали, спостереження) під керівництвом вчителя.

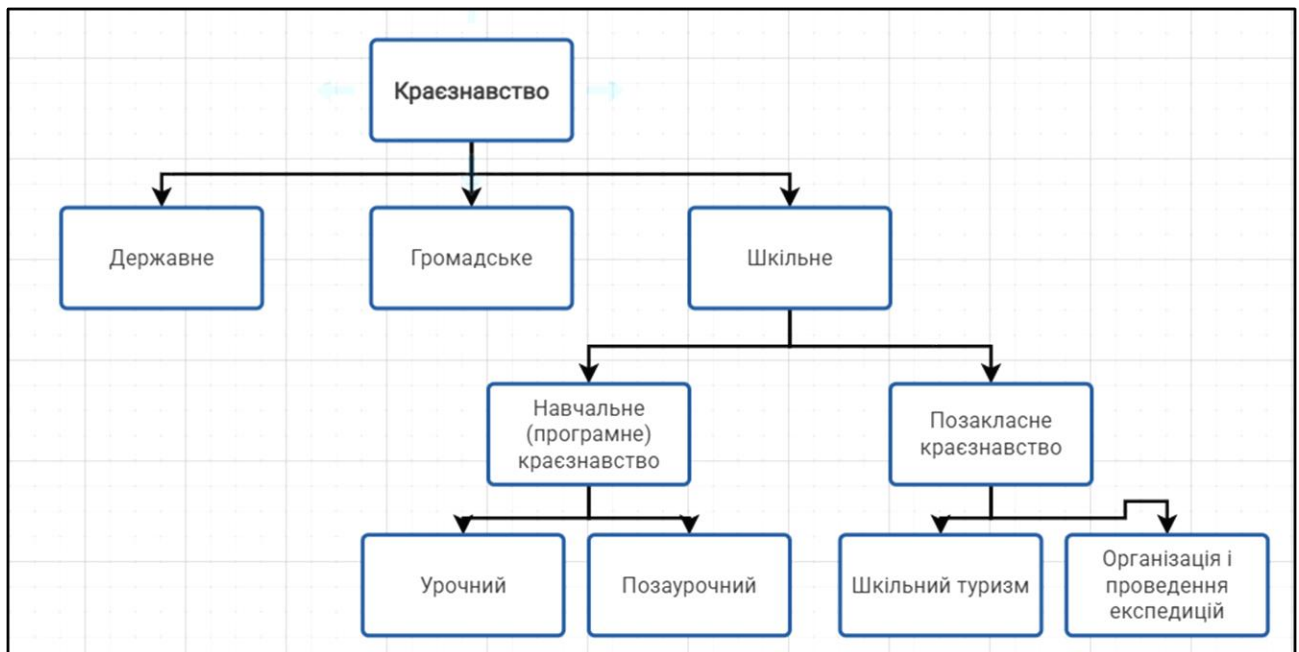
Шкільне краєзнавство поділяється на дві форми:

1. Навчальне (програмне) краєзнавство – його завдання та зміст визначені шкільною програмою, обов'язкове для всіх учнів. Має два напрямки: урочна

діяльність та позаурочна діяльність (форми об'єднань і способи організації спільної роботи учнів і педагогів після уроків).

2. Позакласне краєзнавство. В даному випадку, зміст і завдання формуються відповідно до навчально-виховного плану школи. Основні напрямки діяльності: шкільний туризм та організація і проведення різноманітних експедицій.

Далі буде представлена узагальнена схема форм шкільного краєзнавства (рис. 1).

Рис. 1. Форми шкільного краєзнавства (складено автором за [34])

Найпоширенішими формами організації туристично-краєзнавчої діяльності з учнями є гуртки, секції, клуби й товариства. Розглянемо визначення зазначених форм.

Гурток – це добровільна група учнів, яка займається глибоким вивченням рідного краю. Це основна й найпоширеніша форма туристично-краєзнавчої діяльності в школах.

Секція – це початкова форма шкільних краєзнавчих об'єднань, що є частиною гуртків, клубів чи товариств. Зазвичай секція налічує не більше 10 учасників, а створюється в гуртках із чисельністю від 18 до 25 осіб.

Клуб – це найвища форма організації туристично-краєзнавчої діяльності, яка об'єднує різні гуртки та секції. До клубу можуть входити 60 і більше учнів.

Товариство (громадська організація) – це добровільне об'єднання, що налічує понад 30-40. Товариство може складатися з 3-5 секцій, споріднених за напрямом роботи (географічні, біологічні, історичні, літературно-етнографічні, туристично-краєзнавчі) [34].

Табір – це рекреаційний заклад тимчасового типу, створений для задоволення оздоровчих, культурно-пізнавальних і спортивних потреб школярів через туристично-краєзнавчу діяльність. Це місце літнього відпочинку, зміцнення здоров'я, проведення трудових і дослідницьких заходів, десантів та суспільно корисної діяльності [57].

У туристично-краєзнавчій роботі з учнями та студентами розрізняють стаціонарні й похідні форми.

Стаціонарні форми включають діяльність на географічному майданчику, фенологічні спостереження (регулярне відстеження та фіксування природних явищ у різні пори року) [56], уявні подорожі рідним краєм, конкурси, виставки, зустрічі з відомими земляками, конференції, краєзнавчі олімпіади, лекторії, шкільні краєзнавчі естафети, вікторини, випуск краєзнавчих журналів, радіо- та стінгазет, листування, обмін краєзнавчою літературою та інші заходи, що проводяться на базі школи, вишу чи населеного пункту [34].

Похідні форми включають: екскурсії, прогулянки, одноденні та багатоденні походи, подорожі на різних видах транспорту, експедиції, туристські зльоти тощо [34].

Зупинимось трохи на похідних формах туристично-краєзнавчої роботи. А саме розглянемо визначення.

Прогулянка (в межах освітнього процесу) – це педагогічно організована форма активного відпочинку на повітрі, учасниками якого є вихователь та учні. Це інтегрована форма діяльності, яка включає пізнавальну, емоційну, комунікативну та фізичну сферу розвитку школяра. Такі прогулянки здебільшого мають оздоровчу та пізнавальну спрямованість, та передбачають тісне спілкування з природою [29].

Якщо розглядати термін «екскурсія» саме у позашкільній роботі, то екскурсіоніст Л. Бархаш визначав екскурсію як «наочний метод отримання певних знань, виховання шляхом відвідин певних об'єктів (музеїв, підприємств, сільськогосподарських господарств тощо) за попередньо визначеною тематикою зі спеціальним керівником (екскурсоводом)» [1, с. 26].

За А. Родіним та Ю. Соколовським, «екскурсія – це особлива форма навчальної і позанавчальної роботи, в якій здійснюється спільна діяльність вчителя-екскурсовода і керованих ним учнів-екскурсантів в процесі вивчення явищ дійсності, що спостерігаються в природних умовах (завод, колгосп, пам'ятки історії і культури, пам'ятні місця, природа тощо) або в спеціально створених сховищах колекцій (музей, виставка)» [1, с. 26].

Велика радянська енциклопедія подає наступне визначення: «Екскурсія – це відвідування визначних чим-небудь об'єктів (пам'ятники культури, музеї, підприємства, місцевість і т. д.), форма і метод надбання знань. Проводиться, як правило, колективно під керівництвом фахівця-екскурсовода». Пізніші тлумачення не вирізняються новизною і не вносять нічого нового до попередніх характеристик [36].

Тому є багато тлумачень даного терміну, і всі вони будуть вірними, оскільки перед екскурсіями з часом ставляться інші цілі, змінюються форми їх проведення.

Похід – це пересування організованої групи людей, що мають певні цілі та завдання. Також походом називають організоване відвідування театру, музею [46].

Експедиції – це організована подорож із конкретною метою, зазвичай науковою, дослідницькою чи пригодницькою. Це не відпочинок на пляжі, учасники йдуть туди, де немає дороги, щоб знайти відповіді та зібрати дані [13].

Туристичний зліт – це одна з найдійовіших форм пропаганди туризму як засобу формування здорового способу життя школярів, організації їхнього дозвілля, що сприяє їх фізичному розвитку [53]. Дана форма спрямована на згуртування класних колективів, прищеплення любові до рідного краю,

пропаганди здорового способу життя та сприяє розвитку наполегливості, особистої ініціативи та взаємної виручки, сили волі й дисциплінованості [42].

Для перетворення теоретичних знань на практичні навички та гармонійного поєднання освітнього й виховного аспектів краєзнавчої діяльності застосовуються інноваційні методи роботи. Серед них метод проєктів, наративний метод, учнівські науково-практичні конференції, краєзнавчі квести, тренінги тощо.

Проєктний метод належить до інноваційних підходів, який дедалі частіше використовують у туристсько-краєзнавчій діяльності. Він передбачає індивідуальні або групові дослідження, які спрямовані на глибоке вивчення маловідомих, забутих або суперечливих подій і явищ місцевої історії. Даний підхід потребує застосування різноманітних дослідницьких інструментів, а також інтеграції знань і навичок із різних сфер: науки, техніки, творчості.

Методика науково-практичної конференції об'єднує пізнавальний і виховний процеси. Цей інноваційний метод сприяє не лише глибшому дослідженню історії рідного краю, а й формуванню національно свідомої особистості, активного учасника новітньої української історії. Підготовка до виступу на конференції допомагає учням систематизувати краєзнавчі матеріали, якісніше обґрунтовувати результати своїх досліджень, акцентувати увагу на дискусійних питаннях і вчитися відстоювати власну точку зору, ефективно допомагають виявляти обдаровану молодь, розвивати її творчий потенціал і активізувати національно-патріотичне виховання.

Методика організації квестів під час екскурсій використовує ігрові елементи, які мотивують учнів до активних краєзнавчих пошуків. Учасники можуть уявити себе героями минулих подій, долучитися до історії свого народу, що сприяє патріотичному вихованню молоді [25].

Наративний метод. Наратив – це оповідання, в якому авторським стилем викладаються реальні події [2]. Учень не лише описує послідовність подій, а й інтерпретує їх, пізнаючи себе та навколишній світ. Наратив моделює життєву ситуацію, актуалізуючи особистий і соціальний досвід, виділяючи ключову тему

чи кілька тем, на яких акцентує увагу автор. Окрім оповідача (наратора), є слухач, який не лише сприймає історію, а й активно співтворює її, що робить процес діалогічним. На основі краєзнавчих матеріалів можна створювати наративи, використовуючи місцеві міфи, легенди, історії про видатних людей краю, архівні газетні публікації чи сучасні тексти.

Метод тренінгу. Останнім часом цей метод набуває значної популярності. Тренінг створює невимушену атмосферу спілкування, відкриваючи перед групою численні можливості для розв'язання проблеми, заради якої вона зібралася. На відміну від традиційних форм патріотичного виховання, орієнтованих на передачу знань і пошук правильних відповідей, тренінг зосереджений на запитаннях і пошуку рішень та охоплює весь потенціал учнів: компетентність, самостійність, здатність приймати рішення, співпрацювати тощо [25].

2.3. Розробка та реалізація краєзнавчо-туристичного проекту (екскурсії, походи, конкурси, квести)

Однією з найпоширеніших і найпопулярніших форм краєзнавчо-туристичної діяльності є екскурсії.

Технологічний процес екскурсії включає два основних етапи – підготовку та проведення, але для шкільних екскурсій доцільно додати третій етап – рефлексію, яка передбачає узагальнення, систематизацію та осмислення отриманої під час екскурсії інформації. Таким чином, підготовка шкільної екскурсії складається з таких етапів [57]:

1. *Визначення теми, мети й завдань екскурсії.* Тема екскурсії обирається з урахуванням потреб навчального процесу, зокрема для поглиблення чи розширення певних знань, а також залежно від доступних ресурсів (об'єктів екскурсії). Мета полягає у сприянні всебічного та гармонійного розвитку учнів. Завдання полягають в ознайомленні учнів із новими, захопливими фактами та поняттями, що розкривають різні аспекти природи й суспільства, стимулювання

зацікавленості географією, розвиток творчого потенціалу учнів з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей, а також формування навичок дослідницької роботи; виховання самостійності, цілеспрямованості, дисциплінованості, умінь організувати власну діяльність і працювати в команді.

2. *Відбір та вивчення об'єктів екскурсії.* Об'єкти екскурсії є візуальною основою, на основі чого будується оповідь і розкривається тема. До них належать пам'ятні місця, природні та промислові об'єкти, пам'ятки археології, архітектури, мистецтва, музейні експозиції тощо.

Під час підготовки екскурсії важливо обрати найбільш цікаві та інформативні об'єкти, які забезпечать наочність сприйняття матеріалу й глибоке розкриття теми. Відбір таких об'єктів здійснюється за такими критеріями: пізнавальна цінність, доступність, інтерактивність, історична та культурна цінність, безпека, зацікавленість та зрозумілість, наукова та освітня цінність.

Для якісної підготовки необхідно ретельно опрацювати доступну інформацію та передбачити можливі запитання учнів. Рекомендується створити картки (паспорти) екскурсійних об'єктів – файли, що містять всю необхідну інформацію про об'єкт.

3. *Розробка маршруту екскурсії.* Маршрут екскурсії – це шлях руху екскурсійної групи від одного об'єкту до іншого заздалегідь визначеними вулицями. Основна мета при розробці маршруту – забезпечити відвідування всіх запланованих об'єктів у логічній послідовності, що сприяє розкриттю теми екскурсії.

Для пішохідної екскурсії тривалістю 3 години довжина маршруту зазвичай становить 3-4 км, а на природознавчих екскурсіях вона може збільшуватися до 7-8 км. Для автобусних замських екскурсій загальна протяжність маршруту (в обидві сторони) може перевищувати 200 км, а час у дорозі сягати до 4-х годин.

Переміщення між об'єктами має займати не більше 10-15 хв, щоб уникнути тривалих пауз, а маршрут слід спланувати так, щоб не повертатися однієї дорогою двічі. Для розробки маршруту рекомендується використовувати карту, на якій позначити об'єкти екскурсії, в якій послідовності будуть відвідуватися

об'єкти, скласти схему пересування та розрахувати загальну відстань маршруту та його окремих ділянок.

4. *Визначення хронометражу екскурсії.* Необхідно враховувати зупинки автобуса: а) технічні – одна зупинка на перші 50 км, а далі щонайменше одна на кожні наступні 100 км маршруту; б) для відпочинку – 5 хвилин на кожну годину руху та 30 хвилин через кожні 5 годин руху; в) для приймання їжі – через кожні 3-5 годин руху.

5. *Об'їзд та обхід маршруту.* Передбачає проходження або проїзд маршрутом для уточнення місць зупинок, підходів/під'їздів до об'єктів, визначення оптимального розташування групи під час огляду об'єктів, хронометражу часу, виявлення можливих ризиків на маршруті та розробки заходів безпеки. Після завершення тестування маршрут узгоджується і затверджується адміністрацією школи разом із паспортом та схемою маршруту.

6. *Підготовка тексту екскурсії.* Починається з визначення її назви та складається зі вступу (організаційні та інформаційні вказівки), основної частини (розкриття теми) та висновків (підведення підсумків, визначення перспектив подальшої роботи).

7. *Комплектування «Портфеля екскурсорода».* Це добірка інформаційних матеріалів, які використовують під час екскурсії. Використовується тоді, коли об'єкти показу частково збереглися, зазнали змін або не повністю доступні для огляду. До нього можуть фотографії відомих осіб, пов'язаних з об'єктом, мапи, схеми, копії документів, архівних матеріалів, рукописів, зображення та описи рослин, мінералів, схеми природоохоронних об'єктів і територій природно-заповідного фонду, малюнки, зразки продукції (для екскурсій на підприємства) тощо. Кількість матеріалів не має бути надмірною, щоб не відволікати учнів від огляду об'єктів і не розсіювати їхню увагу.

8. *Розробка дослідницьких завдань для учнів.* Базується на темі екскурсії, а зміст завдань визначається після ознайомлення вчителя з об'єктами показу та оцінки, які навички можна розвивати в учнів певного класу на основі цього матеріалу.

Для розробки завдань можна долучитися до міжнародного науково-освітнього проєкту Globe (Глобальне вивчення та спостереження з метою поліпшення довкілля), який пропонує дослідницькі завдання різного рівня складності та методи вивчення чотирьох основних сфер наукових досліджень: атмосфери, гідрології, ґрунтознавства та дослідження наземного покриву [26].

9. *Вибір методичних прийомів і техніки проведення.* Вибір методичних прийомів і техніки проведення екскурсії визначає її успішність. Показ об'єкта будується за принципом пізнання від загального до конкретного: спочатку формується загальне уявлення про об'єкт, потім надається його опис і характеристика (історія, походження, розвиток, особливості) і наприкінці – аналіз окремих складових.

Для автобусних екскурсій характерні 4 типи показу: «шляхова інформація» (коментарі до об'єктів, що видно з вікон транспорту), «поверхнева інформація» (загальна опис пам'яток, видимих під час руху автобуса з уповільненням або короткою зупинкою), «повна інформація» (показ об'єкта з вікна при повній зупинці автобуса), «вичерпна інформація» (детальний огляд об'єкта з виходом екскурсантів з транспорту).

У природознавчих екскурсіях досить часто застосовують прийом включення органів чуття, що сприяє закріпленню інформації та розвитку асоціативного мислення.

10. *Розробка технологічної карти.* Цей документ визначає логічну послідовність огляду об'єктів на екскурсійному маршруті та впорядковує всю інформацію про екскурсію (об'єкти відвідування, місця зупинок, розташування групи та питання тощо).

11. *Затвердження екскурсії керівником закладу.* Керівник завершує підготовку екскурсії підписом, відповідно, можна переходити до її реалізації [57].

Дуже цікавим та корисним для школярів є організація та проведення походів. Розглянемо етапи розробки та реалізації походів [22].

1. *Мета і завдання.* Як і в будь-якій діяльності, під час організації туристської подорожі визначається конкретна мета. Вона може включати ознайомлення з районом подорожі на місці, проведення пошуково-дослідницьких робіт, сприяння фізичному розвитку, спортивному вдосконаленню, здоровому відпочинку школярів тощо. На основі мети формуються конкретні завдання, які залежать від фізичної підготовки та віку учасників, складності та тривалості подорожі, фінансових можливостей, наявності якісного спорядження, продуктів харчування та інших умов.

2. *Вибір та вивчення району подорожі.* Для учнів починати турпоходи найкраще з свого рідного району чи області. Такі місцеві подорожі не вимагають тривалих переїздів, значних витрат на транспорт чи спеціальне спорядження. Після цього можна планувати подорожі до інших регіонів країни.

Обраний район ретельно вивчають за допомогою літератури, довідників, періодичних видань, картографічних матеріалів, путівників, метеорологічних спостережень тощо. Рекомендується вивчати район подорожі всіма учасниками подорожі спільно.

3. *Розробка маршруту походу.* Передбачає детальне вивчення району подорожі, вибір маршруту з урахуванням його тривалості, мети, завдань і фізичної підготовки учасників. Маршрут має бути пізнавальним і доступним для проходження, враховуючи природні перешкоди та досвід учнів. Місця ночівлі, ключові об'єкти та опорні пункти визначають заздалегідь, передбачаючи резервний варіант маршруту на випадок несприятливих умов.

Існують різні типи маршрутів: лінійний (початок і кінець у різних точках), радіальний (багатоденні походи від базового табору або розвідувальні виходи з відхиленням від основного маршруту), кільцевий (початок і кінець маршруту збігаються в одній точці). Графік руху складається з урахуванням добових переходів: для учнів 7-8 класу – до 16 км, для учнів 9-11 класів – до 18 км.

4. *Формування групи та розподіл обов'язків.* Оптимальна кількість учасників тургрупи становить 12-16 чоловік. Учасники походу повинні мати

схожий вік, рівень фізичної та спеціальної підготовки, витривалість, бути психологічно сумісними та об'єднаними спільними інтересами.

Важливим етапом є розподіл обов'язків у групі. Керівника групи затверджує педагогічна рада (це може бути учитель, батьки). Відповідає за організацію та проведення подорожі, формує групу.

Заступник керівника (вчитель, лаборант, батько якогось учня, студент-практикант тощо) виступає головним помічником керівника, його вказівки обов'язкові для всіх учасників.

Завгосп завідує харчуванням у групі, а саме закупає продукти, розподіляє їх по рюкзаках, веде облік продуктів, поповнює запаси. За потреби перерозподіляє продукти із керівником.

Відповідальний за спорядження веде облік, забезпечує ремонт і збереження спорядження.

Шеф-кухар складає меню, готує їжу, відповідає за збереження кухонного інвентарю та разом із завгоспом контролює витрати й поповнення продуктів.

Санінструктор заздалегідь ознайомлюється із засобами надання першої допомоги, комплектує похідну аптечку, видає ліки, стежить за здоров'ям учасників і дотриманням санітарно-гігієнічних норм тощо.

Кореспондент веде щоденник подорожі, записуючи ключові події та складаючи хронометраж ходових днів. Інші учасники також можуть доповнювати цей щоденник свої записами.

Фотограф створює фотографії для звіту, альбомів і стендів. Кінооператор займається відеозйомкою та підготовкою відеоматеріалів. Художник виконує замальовки під час походу та створює «кроки» маршруту (окомірне знімання траси).

Культурорганізатор організовує культмасову роботу (вечори пісень біля багаття, концерти для місцевих жителів), відвідування музеїв, театрів чи кіно.

Фізорг проводить ранкову зарядку, організовує спортивні і туристичні ігри й змагання серед учасників подорожі та місцевих жителів.

Костровий відповідає розпалювання та гасіння вогнища за будь-яких погодних умов.

5. *Складання кошторису.* Охоплює витрати на харчування, закупівлю і виготовлення спорядження, транспорт, ночівлі у населених пунктах або на турбазах, поштово-телеграфічні послуги, екскурсії, квитки до музеїв, театрів, кіно, фото- та кіноматеріали, оформлення звіту, а також резервний фонд (затримка на маршруті, аварійні ситуації). Резервний фонд становить 10-15% від загальної суми витрат.

6. *Отримання дозволу на подорож.* За місяць до початку категорійної подорожі за межі своєї області потрібно отримати дозвіл у маршрутно-кваліфікаційної комісії (МКК) обласної дитячої туристично-екскурсійної станції.

Для цього подається заявочна книжка, яка містить план подорожі, список учасників, схему маршруту з його варіантами, матеріальне забезпечення, раціон харчування, кошторис витрат і заходи безпеки. Додатково надаються медичні довідки, наказ про проведення подорожі та кваліфікаційні документи учасників.

7. *Підготовка групи до виходу на маршрут.* Сформована команда заздалегідь готується до мандрівки, регулярно займаючись фізичними тренуваннями та відпрацьовуючи елементи спортивної й туристичної майстерності (долання природних перешкод, орієнтування за картою та компасом, облаштування бівуаку, надання першої допомоги тощо). Протягом року вчитель проводить підготовку учнів до подорожі, систематично займаючись із ними в туристичному гуртку. На останньому контрольному зборі перед походом керівник оцінює готовність кожного учасника.

8. *Основи техніки туризму.* Включають методи ефективного і безпечного пересування, подолання природних перешкод, організації бівуаку та привалів, орієнтування на місцевості і надання першої медичної допомоги.

При пішохідному туризмі важливо правильно ставити ногу: на рівній поверхні – від п'яти до ступні, на схилах використовують серпантинний рух або траверсування. У лісі дотримуються дистанції між учасниками, а заболочені ділянки проходять обережно, використовуючи ґрунт жердинами. Водні

перешкоди долають убрід або за допомогою страхувальних мотузок і спеціального спорядження.

Бівуак облаштовують у безпечному місці з рівним майданчиком, доступом до води та сухим паливом. Намет устанавлюють з урахуванням напрямку вітру, а багаття розводять на безпечній відстані. Туристи зобов'язані дотримуватися санітарно-гігієнічних норм і залишати місце бівуаку після завершення відпочинку.

9. *Основи тактики походу.* Передбачає раціональний розподіл часу і сил, правильний вибір темпу руху, порядок пересування групи та подолання природних перешкод. На початку маршруту керівник організовує групу в строю: сильніші замикають групу, а менш підготовлені йдуть за керівником. Рух відбувається колоною з дотриманням інтервалів для орієнтування і безпеки. Темп руху залежить від місцевості та рівня підготовки групи: 3-4 км/год на рівнинах, 6-7 км/год на спусках і 1-2 км/год на підйомах. Ритм руху: 45 хвилин ходьби чергуються з 15 хвилинами відпочинку, а після 4 год руху – великий перевал.

10. *Ведення польового щоденника.* Це основне завдання під час походу. Він фіксує хід подорожі, спостереження та виконання завдань. Записи мають бути чіткими, стислими, повними та регулярними. Формат щоденника довільний, але рекомендовано використовувати зошит у твердій обкладинці та писати простим олівцем.

Учасники записують спостереження, хронометраж ходових днів, розповіді цікавих осіб (із зазначенням їхніх даних), описи ландшафтів, подій походу та власні думки. Записи бажано ілюструвати малюнками або схемами. Ведення щоденника здійснюється учасниками по черзі, а записи обговорюються спільно.

11. *Спорядження для походу.* Спорядження має бути легким, міцним, зручним, водонепроникним і відповідати кліматичним умовам. Вибір залежить від типу, тривалості і виду туризму. Воно поділяється на особисте (рюкзак, одяг, спальні мішки), групове (намети, кострове приладдя, мотузки) та спеціальне (засоби страхування, інструменти).

12. *Харчування у поході.* Раціон повинен забезпечувати близько 4000 калорій на добу та містити білки, жири, вуглеводи, вітаміни, бути легкими, транспортабельними, довготривалими і швидкими у приготуванні. Розподіл раціону: сніданок – 40%, обід і вечеря – по 30%.

Меню складається на 3–5 днів з урахуванням норм на одного учасника та можливих місцевих продуктів. Можна використовувати відомі ягоди, горіхи та гриби, знайдені на маршруті. Рекомендується триразове харчуватися з двома гарячими стравами.

13. *Медичне забезпечення походу.* Передбачає медичний огляд учасників, навчання основам першої допомоги та комплектацію аптечки з медикаментами для обробки ран, перев'язки, профілактики хвороб та інших ситуацій.

Санінструктор керує само- та взаємодопомогою, повинен вміти проводити реанімацію, зупиняти кровотечу, лікувати травми та захворювання. Учасники повинні бути готові до транспортування потерпілого та володіти елементарними навичками медичної допомоги.

14. *Контроль за підготовкою і проведенням подорожі.* Здійснюється обласною дитячою туристично-екскурсійною станцією, яка перевіряє тренування групи, спорядження та дотримання строків маршруту. За два тижні до походу повідомлення про маршрут і контрольні строки надсилаються до контрольно-рятувальної служби.

На маршруті група стає на облік у контрольно-рятувальному загоні, консультується щодо складних ділянок і відзначає проходження контрольних пунктів у маршрутній книжці. У разі порушення строків станція або школа зв'язуються з місцевими органами для встановлення місцезнаходження групи та надання допомоги. При нещасному випадку керівник сповіщає відповідні служби.

15. *Підбивання підсумків подорожі.* Група звітує перед школою, туристично-екскурсійною станцією та організаціями, що ставили завдання. Метою є узагальнення досвіду, виявлення недоліків і аналіз цікавих аспектів маршруту, зокрема підготовку та подолання перешкод.

Підсумки сприяють пропаганді туризму серед школярів. Під час повернення група обговорює маршрут, аналізує помилки та причини відхилень від плану. Основний документ – письмовий звіт, який складають керівник і учасники. Обсяг і зміст звіту визначає маршрутно-кваліфікаційна комісія під час затвердження походу [22].

На сьогоднішній день освітяни приділяють значну увагу вирішенню актуальних проблем сучасного освітнього процесу, стимулюванню пізнавальної активності учнів та розширенню кола їхніх інтересів. Це вимагає впровадження інноваційних форм, методів і технологій навчання. Однією з таких сучасних технологій є квест-технологія, що сприяє пошуку учнями необхідної інформації, її аналізу, систематизації, розв'язанню поставлених завдань, розвитку пізнавальної діяльності та формуванню ключових компетентностей.

Освітній квест – це інтерактивна гра, що поєднує інтелектуальні та динамічні елементи, під час якої команда долає заданий маршрут, виконуючи спеціальні завдання. Розробка включає в себе наступні етапи [6]:

1. *Визначення теми, мети та типу квесту.* Тему квесту варто обирати з урахуванням складного для учня матеріалу, щоб в ігровій формі заохотити їх до засвоєння нового матеріалу. Тип квесту підбирається залежно від віку дітей.

2. *Вибір сюжету та визначення завдань.* Сюжет має бути захопливим, з елементами інтриги, що пробуджують цікавість. Завдання повинні передбачати пошук, який виконується щонайменше за 2 етапи, і бути оформленими у формі загадок, зашифрованих послань, що спонукають учасників «приміряти» ролі.

3. *Встановлення термінів реалізації та тривалості квесту.* Квест не повинен бути занадто тривалим, щоб учні не втратили інтерес. Якщо квест застосовується як метод навчання, його активна частина (виконання завдань і проходження маршруту) має відповідати часовим рамкам заняття.

4. *Розробка та підготовка додаткових необхідних матеріалів і документів.* Необхідно розробити підказки, які відповідають тематиці квесту, щоб підвищити зацікавленість учасників. Наприклад, для квесту про пошук старовинних артефактів підказки можна оформити «зістарені» пергаменти.

5. *Розробка критеріїв оцінювання діяльності школярів.* Оцінювання діяльності учнів у квесті має враховувати їх вікові особливості та тематику. Винагородою можуть бути монети, фішки, пазли, частини карти тощо.

Щодо реалізації, то спочатку учнів ознайомлюють із сюжетом, основними питаннями, організаційними моментами. Далі, за потреби, формують групи і розподіляють завдання. Учасників ознайомлюють із місцем проведення квесту, правилами та критеріями оцінювання.

На кожній локації квесту присутній куратор, який видає завдання, контролює поведінку учасників і фіксує порушення. Під час квесту перевіряються проміжні результати: учасники обмінюють виконані завдання на підказки, що дозволяють рухатися далі лише за правильних відповідей.

На завершальному етапі оцінюють діяльність учнів за розробленими критеріями, оголошують результати, формулюють висновки та нагороджують переможців [6].

2.4. Впровадження краєзнавчо-туристичних заходів у патріотичне виховання учнів

Людина виявляє свою силу через громадянськість, любов до рідної землі та духовні цінності свого народу. Дитина здобуває знання та враження про навколишній світ: про близьких людей, улюблену Батьківщину, що залишає в її душі незабутні спогади на все життя. Тому, важливо вже з раннього віку виховувати в дитині готовність берегти та примножувати надбання народу й рідного краю.

Формування любові до України поєднується з наданням дитині базових знань про державу, право та національну символіку – Державний герб, Прапор, Гімн, а також із вихованням поваги до даних символів. Дітей знайомлять із традиціями, звичаями, народними обрядами тощо.

Любов до Батьківщини починається з любові до місця, де людина народилася [18].

Під час ознайомлення з природою рідного краю увага зосереджена на її красі, різноманітності, багатстві та унікальності. Дітям важливо сформувавши уявлення про тварин, які живуть у наших лісах, дерева, що також тут ростуть, зокрема символи України (наприклад, «Без верби і калини нема України»), а також квіти, такі як кульбаби, волошки, маки.

Важливим елементом виховання патріотизму є знайомство учнів із видатними особистостями, які прославили Україну: художниками, композиторами, письменниками, винахідниками, науковцями, мандрівниками, філософами, лікарями (вибір залежить від педагога). На конкретних прикладах варто демонструвати риси українського народу: творчість, працелюбність, гостинність, пісенність, чуйність і готовність захищати свою землю.

Народна мудрість каже, що добрий приклад вартий більше, ніж сто слів. Реалізуючи цей педагогічний принцип, учителям слід запрошувати до школи відомих людей і фахівців, чий досягнення гідні наслідування та популяризації і можуть стати взірцем для учнів. Діти бачать, що звичайні люди пишуть чудові вірші, випікають смачний хліб, керують складною технікою, перемагають у спортивних змаганнях тощо. Важливо показати, що й самі учні, коли виростуть, зможуть стати видатними особистостями [12].

Цікавими та повчальними є заняття, які на виховання поваги до різних професій і самої праці. Такими є екскурсії на сільськогосподарські підприємства, де школярі можуть ознайомитися з процесом виготовлення хліба та усвідомити, скільки терпіння, зусиль і майстерності вкладають люди, щоб на столі з'явилися ароматні булочки.

Дуже захоплюючими та наочними для дітей є заняття на тему «Робота твоїх батьків». Під час таких занять відбувається щира розмова щодо професії батьків, які приносять користь суспільству. Головною ідеєю цих бесід є підкреслення працьовитості українців як однієї з їх національних рис.

Важливу роль у вихованні свідомого громадянина відіграє прищеплення поваги до героїв війни, ветеранів, а також шанобливе ставлення до пам'яті тих, хто віддав життя, захищаючи Батьківщину. Діти разом з батьками та вчителями

із вдячністю відвідуютьobelіски Слави, покладаючи квіти. Значний вплив мають екскурсії, зустрічі з ветеранами, бесіди, використання пісень, віршів та ілюстративних матеріалів. Ще краще, якщо учні візьмуть у руки олівці та фарби й будуть відтворювати свої враження у малюнках [40].

Ознайомлення учнів із рідним містом чи селом є важливим елементом патріотичного виховання. Успішне засвоєння знань про рідний край можливе лише за умови активної взаємодії школярів із навколишнім світом через емоційно-практичний досвід. Цього можна досягти через ігри, спілкування, предметну діяльність, навчання, працю і т. д., що відповідають віковим особливостям учнів.

Діяльнісний підхід до вивчення історії, культури та природи рідного міста передбачає вибір таких форм активності, які дозволяють дітям висловити свої почуття та уявлення про побачене й почуте. Це, для прикладу, творчі ігри, виготовлення виробів, проведення екскурсій, складання оповідань, створення загадок, ліплення, аплікації, малювання, участь у благоустрої території, охороні природи тощо.

Корисним буде залучення дітей до участі в міських святах. Таким чином вони долучаються до атмосфери радості та знайомляться із жителями рідного міста, які є носіями соціокультурних традицій (народних ремесл, танців, пісень тощо).

Необхідно створити в групі розвивальне середовище, яке сприяє формуванню особистості учня на основі народної культури з використанням краєзнавчого матеріалу (міні-музей побуту, предмети народного мистецтва, фольклор, музика тощо). Це допоможе дитині пізнавати світ через призму добра й краси.

Відомо, що для учнів складним завданням є складання розповіді під час ознайомлення з рідним містом (особливо з його історією). При цьому важливо враховувати наступне:

- Розповідь слід доповнювати наочними матеріалами: фотографіями, схемами, малюнками, слайдами, репродукціями тощо.

- Під час розповіді варто ставити запитання, які спонукають дітей до роздумів. Наприклад, «Чому, на вашу думку, місто побудували саме тут? Звідки походить його назва? Що вона може символізувати?».

- Обережно використовувати дати, щоб не ускладнювати сприйняття інформації.

- Використовувати доступну для учнів лексику, пояснювати незнайомі слова, уникати спеціальної термінології та складних граматичних конструкцій [7].

Тож, у процесі впровадження красназавчо-туристичних заходів у патріотичне виховання учнів вирішуються наступні завдання:

1) Завдання естетичного і морального виховання. Прослуховування та вивчення пісень і віршів про Батьківщину, героїчні подвиги, працю та природу рідної України.

2) Завдання фізичного виховання. Розвиток таких якостей, як сила, сміливість та спритність за допомогою спортивних ігор із військово-патріотичним та фольклорним змістом.

3) Залучення школярів до трудової діяльності. Тобто, формування позитивного ставлення до праці через участь у різних видах діяльності.

4) Виховання дбайливого ставлення до природи. Розвиток любові до навколишнього світу через практичні дії.

5) Знайомство з історичною спадщиною та визначними пам'ятками рідного краю. Це формує цікавість до історії свого краю та вивчення його визначних місць [33].

Висновки до розділу II

За даними звіту, що стосується проведеного дослідження в закладах загальної середньої освіти Хмельницької області з травня по вересень 2024 року, можна побачити позитивну динаміку розвитку національно-патріотичного виховання. Рівень оцінюється як високий (62%) або середній (38%), із помітним зростанням інтересу учнів до вивчення культурної спадщини (64%), історії України (59%), участі у волонтерських акціях (86%) та військово-патріотичній

грі «Сокіл» («Джура») (56%). Водночас виявлено потребу в додатковій навчальній, методичній та фінансовій підтримці педагогів для посилення ефективності виховного процесу.

У Закарпатській області, у порівнянні з Хмельницькою, бачимо, що рівень задоволеності Концепцією є менший, що відповідно можна виділити як рівень стану патріотичного виховання (47% проти 62%, відповідно), менший відсоток учнів Закарпатської області брали участь у військово-патріотичній грі «Сокіл» («Джура») (32% проти 56%). Тільки 20% закладів освіти Закарпатської області співпрацюють з громадськими організаціями, тоді як у Хмельницькій – 70%. Проблему з фінансуванням вказали 55% респондентів у Закарпатській області та 43% у Хмельницькій.

Тож, можна сказати, що за організацією заходів, співпрацею шкіл з іншими організаціями і т.д. лідирує Хмельницька область. На таку тенденцію вказує знову ж таким, недостатнє фінансування, також географічна віддаленість Закарпатської області від інших регіонів України, також обмежена інфраструктура.

Шкільний туризм і краєзнавство реалізуються через різноманітні форми, такі як гуртки, клуби, секції, табори, екскурсії, походи, квести та експедиції. Використання проєктного підходу, квест-технологій, наративних методів і конференцій сприяє активному залученню учнів до пізнання рідного краю, формуванню національної свідомості та громадянської активності.

Впровадження краєзнавчо-туристичних проєктів у патріотичне виховання учнів передбачає чітку методологію, що включає етапи підготовки, реалізації та рефлексії. Такі проєкти, як екскурсії, походи та квести, сприяють глибшому осмисленню історичних і культурних цінностей рідного краю, розвитку самостійності, відповідальності та лідерських якостей, а також формуванню патріотичних почуттів через практичний досвід.

Організація краєзнавчо-туристичних заходів передбачає активну взаємодію учнів із навколишнім світом через ігри, творчі завдання, екскурсії та волонтерські акції. Дані заходи спрямовані на естетичне, моральне, фізичне

виховання, дбайливе ставлення до природи та знайомство з історичною спадщиною. Використання наочних матеріалів, доступної лексики та інтерактивних методів забезпечує ефективне засвоєння знань і формування патріотичних цінностей.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА У ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ УЧНІВ

3.1. Методичні принципи організації шкільного туризму з патріотичним спрямуванням

Шкільний туризм, як складова освітньої системи, ґрунтується на принципах освітньої діяльності, визначених у статті 6 «Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності» Закону України «Про освіту» [37]:

- людиноцентризм;
- гарантування рівного доступу до освіти без будь-якої дискримінації (зокрема за ознакою інвалідності);
- гуманізм;
- забезпечення якості освіти та освітньої діяльності;
- створення інклюзивного освітнього середовища;
- виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей, спадщини та традицій народу;
- демократизм;
- тісний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- формування поваги до прав і свобод людини, неприйняття приниження честі та гідності, фізичного чи психологічного насильства, а також дискримінації за будь-якими ознаками;
- забезпечення рівних можливостей для всіх;
- єдність процесів навчання, виховання та розвитку;
- дотримання Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення;

- формування громадської культури та культури демократії;
- формування культури здорового способу життя, екологічної свідомості тощо;

Усі заклади освіти в Україні зобов'язані дотримуватися цих принципів і втілювати їх як під час навчального процесу, так і в позаурочний час, включно з краєзнавчо-туристичною діяльністю.

Окрім загальних освітніх принципів, організація краєзнавчо-туристичної роботи вимагає дотримання принципів навчання та організації позанавчальної діяльності.

Науковці виділяють наступні дидактичні принципи краєзнавчо-туристичної роботи, обов'язкові для виконання [57]:

1. Принцип патріотизму. Діяльність шкільного туризму має бути спрямована на формування національної свідомості, любові та гордості за свій рідний край, його героїчне минуле, готовності захищати Батьківщину, зміцнювати її суверенітет і незалежність.

2. Науковості. Організація краєзнавчо-туристичної діяльності базується на науково-теоретичних засадах, знанні методів дослідницької роботи та використанні перевірених наукових даних.

3. Системності та послідовності. Системність знань і мислення учнів досягається логічним і послідовним викладом матеріалу, виділенням ключових моментів, плавним переходом від засвоєння попередньої інформації до нової. Це допомагає учням зрозуміти структуру знань і логічні зв'язки між її елементами.

4. Доступності. Вимагає врахування вікових і фізичних можливостей школярів. Зміст і обсяг краєзнавчих досліджень мають бути посильними, зрозумілими та відповідати інтересам і здібностям дітей.

5. Наочності. Передбачає навчання через безпосереднє сприйняття реальних об'єктів, явищ або їх зображень. Наочність має бути змістовною, естетично оформленою, відповідати психологічним особливостям сприйняття, не містити зайвих елементів і не викликати сторонніх асоціацій.

Як форма позанавчальної діяльності, краєзнавчо-туристична робота організовується до таких принципів позакласної роботи [57]:

1. Принцип добровільності. Учні беруть участь у краєзнавчо-туристичній діяльності за власним бажанням, усвідомлюючи, що це потребуватиме додаткових зусиль і часу.

2. Принцип масовості. Залучення до позакласних заходів якомога більшої кількості учнів із різним рівнем інтелектуального розвитку та фізичної підготовки.

3. Принцип індивідуального підходу до учнів. Врахування особистого досвіду, бажань, інтересів, нахилів, емоційної сфери учнів, їхнього статусу в колективі тощо.

4. Принцип систематичності. Краєзнавчо-туристична діяльність проводиться регулярно протягом навчального року, канікул і всього періоду шкільного навчання.

5. Принцип планомірності. Робота не проводиться хаотично, тобто у річному плані керівника визначаються зміст, заходи, терміни та відповідальні особи.

6. Принцип комплексності. Використання міжпредметних зв'язків, інтеграція знань із різних галузей, спільні зусилля вчителів різних дисциплін, адже неможливо організувати екскурсію чи похід, відокремивши географічні дані від інформації про природу, історію, культуру регіону тощо.

7. Принцип оптимального поєднання дослідницької і суспільно-корисної діяльності. На основі отриманих знань створюються краєзнавчі куточки, музейні експозиції, здійснюється догляд за пам'ятками природи, поширюються набуті знання.

8. Принцип ініціативи та самодіяльності учнів. Сприяння встановленню зв'язків між різновіковими туристсько-краєзнавчими об'єднаннями – гуртками, товариствами, факультативами тощо [57].

Тож, основними методичними принципами організації шкільного туризму з патріотичним спрямуванням є [47]:

1. Цілеспрямованості виховання. Виховні заходи через шкільний туризм повинні бути спрямовані на глибоке осмислення історичних подій, культурних традицій та географічних особливостей України. Це передбачає організацію походів до історичних місць, меморіалів та музеїв, де учні можуть дізнатися про героїчне минуле.

2. Принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Активна участь школярів у туристичних подорожах розвиває самостійність, відповідальність та лідерські навички. Учні можуть допомагати готувати маршрути та ділитися знаннями з іншими однокласниками.

3. Гуманізм та демократизм. Шкільний туризм має бути доступний для всіх учнів, незалежно від їх фізичних чи соціальних можливостей. Шкільний туризм сприяє вихованню поваги до особистості та толерантності через знайомство з традиціями різних регіонів України.

4. Систематичність і послідовність. Для досягнення ефективного виховного впливу туристичні заходи повинні проводитися регулярно та бути інтегрованими в навчальну програму. Як приклад, екскурсії можуть бути частиною таких предметів, як історія, географія чи краєзнавство.

5. Принцип єдності соціальних інститутів. Важливою умовою успіху є співпраця між школами, родинами, туристичними організаціями та державними установами. Це дозволяє сформувати комплексну систему виховання, що підсилює патріотичні почуття дітей.

6. Принцип суспільної спрямованості шкільного туризму. Шкільні туристичні маршрути мають бути зосереджені на місцях, що мають значення для національної історії, культури та природного багатства. Наприклад, відвідування національних парків, пам'яток української державності, що сприяє вихованню відповідальності та любові до батьківщини.

7. Принцип природовідповідності. Організація туристичних походів має враховувати фізичні можливості та вікові особливості дітей, щоб забезпечити комфортні умови для навчання й відпочинку.

8. Принцип культуровідповідності. Шкільний туризм слід збагачувати національними традиціями, піснями, ремеслами та мовними практиками. Це може включати народні ігри, майстер-класи із виготовлення українських сувенірів та знайомство з автентичною культурою регіонів [47].

3.2. Приклади розробки маршрутів, екскурсій і заходів патріотичного змісту

Як було зауважено вище, одним із елементів патріотичного виховання в шкільній туристсько-краєзнавчій діяльності можуть бути екскурсії патріотичного змісту. Для розгляду пропонується три авторські екскурсії та один квест.

Розглянемо приклад екскурсії патріотичного змісту територією міста Хмельницький. Назва екскурсії звучить наступним чином: *«Історія, культура та героїзм Хмельницького»*. Її тривалість становить 4 години. Метою екскурсії є ознайомлення учнів з історією та культурою міста; формування патріотичних почуттів та гордості за рідний край; розвиток інтересу до національної спадщини. Маршрут включає в себе відвідування наступних пам'яток:

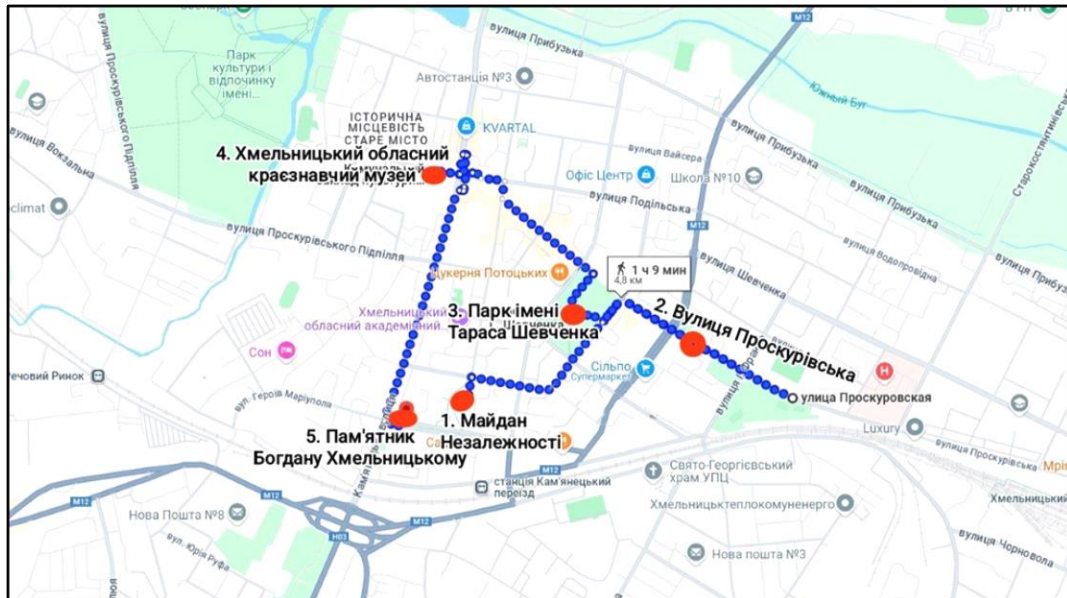
1. *Майдан Незалежності*. Звідси починається екскурсія, де розповідають про історію міста, його роль у боротьбі за незалежність України. Оглядається пам'ятник «Ангел скорботи», що присвячений жертвам Голодомору.

2. Наступною локацією виступає *вулиця Проскурівська*. Це буде прогулянка пішохідною вулицею, що є серцем міста. Тут розповідається про історичні будівлі, архітектурну спадщину та культурне життя.

3. Далі відвідуємо парк імені Тараса Шевченка та оглядаємо *металеві скульптури Миколи Мазура*. Тут можна розповісти про творчість Шевченка та його значення для української культури.

4. Не менш цікавою є відвідування *Хмельницького обласного краєзнавчого музею*. Тут можна походити залами, познайомитися з експозиціями музею, дізнатися про історію, природу та героїчне минуле регіону.

5. Завершальним об'єктом виступає *пам'ятник Богдану Хмельницькому*. Учням розповідається про роль гетьмана у визвольній боротьбі. Маршрут екскурсії з даними екскурсійні об'єктами представлено на картосхемі (рис. 2).

Рис. 2. Маршрут екскурсії «Історія, культура та героїзм Хмельницького» (виконано автором)

У додатку Г можна переглянути картку екскурсійного об'єкта, а саме Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Наступним прикладом екскурсії патріотичного змісту є природознавча екскурсія, що має назву «*Природа Хмельницька: спадщина рідного краю*» яка триватиме також 4 години. Метою екскурсії є ознайомлення учнів з природною спадщиною міста; формування патріотичних почуттів через усвідомлення значення природи рідного краю; розвиток екологічної свідомості та любові до природи.

Дана екскурсія включатиме в себе наступні 5 об'єктів:

1. *Парк імені Михайла Чекмана*. Початковою точкою виступає саме цей об'єкт. Один із найстаріших парків міста. Учням розповідають про історію парку та його значення для міста. Територією протікає річка Південний Буг, тож варто підкреслити її значення у формуванні місцевої екосистеми та важливості збереження водних ресурсів.

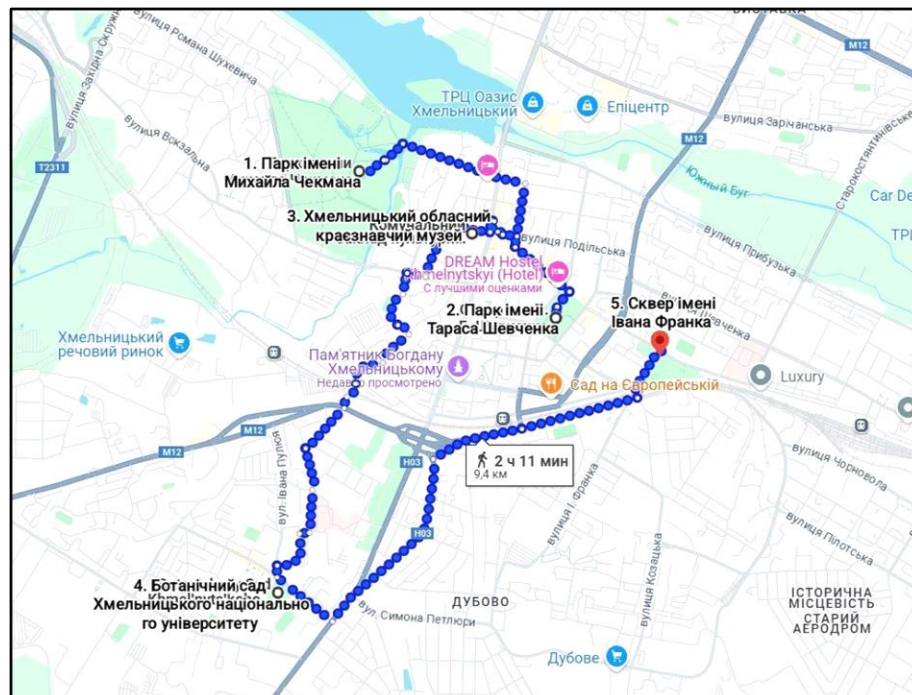
2. *Парк імені Тараса Шевченка.* Це один із центральних зелених куточків міста Хмельницький, де можна прогулятися алеями, звернути увагу на унікальні скульптури Миколи Мазура. Школярам розповідається екологічне значення міських парків. Звертається увага також на символічність назви парку, що відображає шану видатному українському поету Тарасу Шевченку [51].

3. *Хмельницький обласний краєзнавчий музей.* Даний музей багатий не тільки історичними об'єктами. Тут можна пройтися залами та ознайомитися з експозиціями, що присвячені природі Хмельниччини. Також тут можна дізнатися про рідкісні види комах, рослин та тварин регіону [50].

4. *Ботанічний сад Хмельницького національного університету.* Даний ботанічний сад є пам'яткою природи місцевого значення [17]. Учні відвідують ботанічний сад та знайомляться з колекцією рослин. Розповідь про роль ботанічних садів у збереженні різноманіття.

5. *Сквер імені Івана Франка.* Зелений куточок у центральній частині міста. Тут можна розповісти про види дерев, що там зустрічаються, такі як липи, каштани та дуби.

Маршрут екскурсії №2 представлено на картосхемі (рис. 3).

Рис. 3. Маршрут екскурсії «Природа Хмельницька: спадщина рідного краю» (виконано автором)

Далі розглянемо приклад автобусного маршруту патріотичного змісту, а саме *«Шляхами Богдана Хмельницького»* тривалістю 1 день.

Метою даного маршруту буде ознайомлення з ключовими історичними місцями, що пов'язані з Богданом Хмельницьким та боротьбою за незалежність України; формування патріотичних почуттів у молоді через усвідомлення значення історичних подій та постатей для рідного краю; виховання інтересу до національної історії та культури.

Розглянемо локації, що представлені на маршруті. Всього їх буде три:

1) *Меджибізький замок* (село Меджибіж). Тут почне збиратися група і звідси починається екскурсія. Учні оглядають територію замку, його архітектуру та експозицію. Розповідається про роль замку в історії визвольної війни 1648-1654 років та перебування Богдана Хмельницького у Меджибожі. Учасники можуть поставити питання гіді та долучитися до обговорення [27].

2) *Місто Кам'янець-Подільський*. А саме, відвідування Кам'янець-Подільської фортеці – одного з найвеличніших оборонних об'єктів України. Учням розповідають про її стратегічну роль у захисті українських земель та роль гетьмана. Також школярі можуть прогулятися історичними вулицями міста, ознайомитися з архітектурними пам'ятками періоду козацької доби [8].

3) *Місто Хмельницький*. Маршрут завершується біля пам'ятника Богдана Хмельницького. Учні дізнаються про значення гетьмана для історії України та походження назви міста. І як підсумок, можна включити інтерактивну частину, а саме вікторину «Що ви дізналися про Богдана Хмельницького?».

Орієнтовна програма може виглядати наступним чином:

09:00 – збір групи біля школи №25 у місті Хмельницький, виїзд автобусом до Меджибожа.

10:00-12:00 – екскурсія Меджибізьким замком.

12:00-13:30 – переїзд до Кам'янець-Подільського, обід.

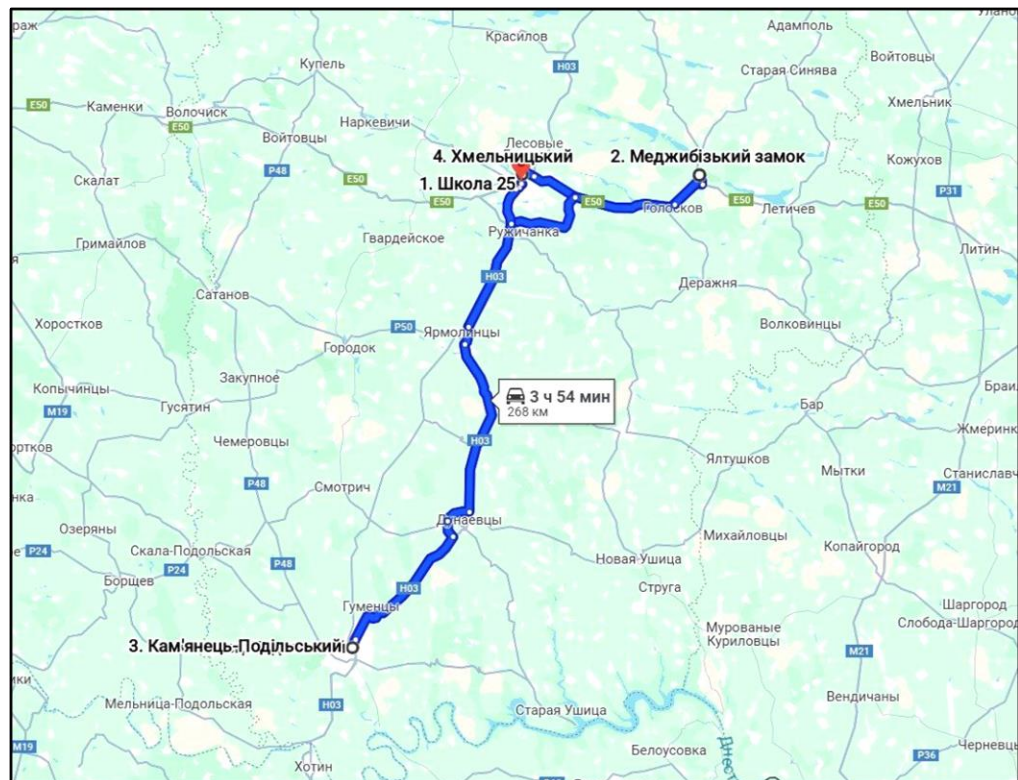
13:30-16:00 – екскурсія Кам'янець-Подільською фортецею та Старим містом.

16:00-18:00 – повернення до Хмельницького, екскурсія біля пам'ятника Богдану Хмельницькому.

18:00 – повернення до школи.

Щодо додаткових нюансів, то учасники екскурсії можуть вести власні щоденники та записувати найцікавіші факти та свої враження. Також влаштувати фотосесію на території замку та фортеці. І як підсумок, обговорити саму екскурсію та значення постаті Богдана Хмельницького.

Маршрут екскурсії №3 представлено на картосхемі (рис. 4).

Рис. 4. Схема автобусного екскурсійного маршруту «Шляхами Богдана Хмельницького» (виконано автором)

Приклад квесту, що має назву «Зберігаємо пам'ять і спадщину Хмельницького». Тривалість близько 2-3 години. Метою квесту є ознайомлення учасників із культурною, історичною та мистецькою спадщиною Хмельницького; формування патріотичних почуттів через дослідження ключових місць міста. При проведенні квесту попередньо оголошуються правила та роздаються карти.

Розглянемо тепер детальніше сам маршрут та завдання для квесту.

Початковою точкою виступає *Майдан Незалежності*. Це центральна площа міста, що виступає символом боротьби за незалежність України. Завдання звучить наступним чином: «Знайдіть пам'ятник «Ангел Скорботи» та дайте відповідь на запитання: «Кому присвячений цей меморіал та яке його значення для української історії?»». Підказка для наступної локації – наступним об'єктом є пам'ятник, що присвячений видатному українському гетьману.

Наступний об'єкт – *пам'ятник Богдану Хмельницькому*. Встановлений великому полководцю та державному діячу, чие ім'я носить місто. Завдання звучить так: «Огляньте пам'ятник та дайте відповідь на питання «Які символи влади зображено на пам'ятнику і що вони означають?»». Підказка до наступної локації – це місце з пам'ятником, що присвячений подвигу сучасних українських героїв.

Третьою локацією виступає *пам'ятник Героям Небесної Сотні*, що вшановує подвиг Героїв під час Революції Гідності. Перед учасниками стоїть завдання віднайти пам'ятник та записати слова, які викарбувані на пам'ятнику. Для наступної локації звучить наступна підказка – це місце, де мистецтво фотографії відкриває нові горизонти.

Учні завдяки підказці знаходять наступне місце – *музей-студія фотомистецтва*. Це унікальний музей, що присвячений історії та розвитку фотомистецтва. Тут представлені старовинні фотографії, техніка й сучасні роботи. Завдання для учасників: «Знайдіть найстарішу фотографію, що представлена в експозиції, та запишіть рік, що зазначений на ній». Підказка для наступної локації: «вулиця, що веде до серця міста та має багату історію».

Школярі потрапляють на *вулицю Проскурівську* – пішохідна вулиця з історичними будівлями. Завдання для учасників наступне: «Знайдіть найстарішу будівлю на вулиці та вясніть, що розташовується тут сьогодні». Підказка для наступної локації: «Наступний об'єкт – це місце, де зберігається історія природи та культури Поділля».

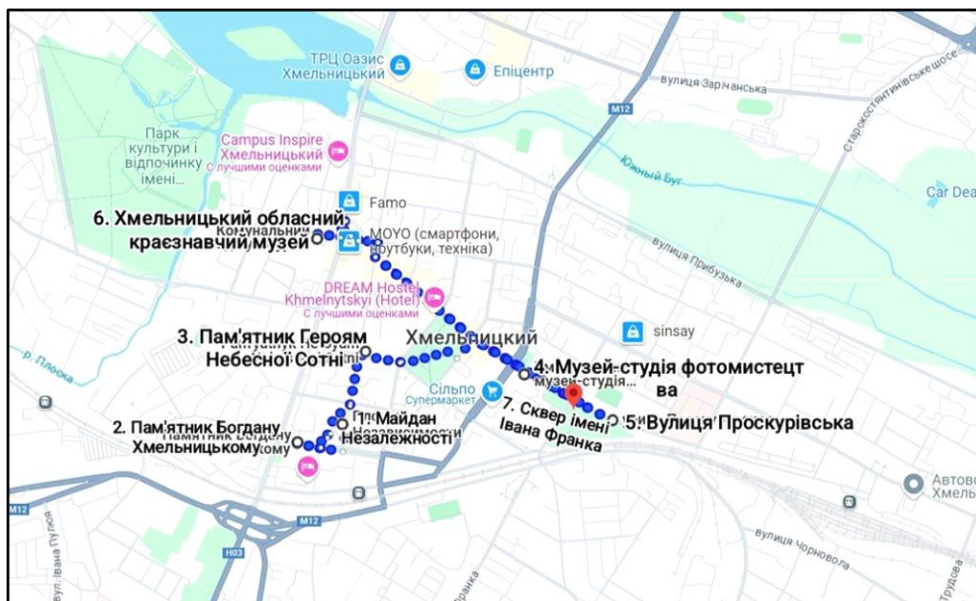
Таким чином, школярі дійшли до наступної локації – *Хмельницький обласний краєзнавчий музей*. Це важливий культурний осередок із експозицією

про історію, природу та культуру Хмельниччини. Завдання: «Знайдіть експонат, що пов'язаний із подіями визвольної війни 1648-1654 років, у якій Богдан Хмельницький відіграв ключову роль» Підказка: «Останній об'єкт – сквер, що названий на честь видатного українського письменника, якого називають ще «Каменярем»».

В результаті, останнім об'єктом квесту виступає *сквер імені Івана Франка*. Завдання для школярів звучить так: «Знайдіть пам'ятник Івану Франку та вивчіть як його творчість вплинула на розвиток української культури».

У підсумку обговорюються враження у сквері імені Івана Франка, підводяться підсумки. Відбувається нагородження учасників квесту із врученням сувенірів та сертифікатів.

Картосхема квесту представлена нижче (рис. 5).

Рис. 5. Маршрут квесту «Зберігаємо пам'ять і спадщину Хмельницького»
(виконано автором)

3.3. Співпраця школи з громадськими організаціями, музеями, туристичними клубами

Демократизація суспільства передбачає відкритість у діяльності державних структур, співпрацю та налагодження партнерських стосунків з громадськими організаціями. Сучасні тенденції вихованої діяльності орієнтують на широке залучення суспільства до питань організації шкільного життя на

умовах партнерства – встановлення та розвитку взаємовигідних відносин між школою, педагогами, громадою та спонсорами для спільного вирішення загальних потреб.

Завдяки взаємодії шкіл та громадських організацій, узгодженню їхніх інтересів і партнерству вдається досягти необхідного рівня патріотичного виховання молодого покоління та розвитку громадянського суспільства в Україні.

Таке партнерство поліпшує імідж школи, залучає додаткові людські та матеріальні ресурси для підтримки закладу та задоволення потреб, інтересів громади, покращується взаєморозуміння, довіра та взаємодія між представниками різних секторів громади.

На принципах соціальної відповідності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, гуманізації взаємин, діалогічності, особистісно-орієнтованого принципу тощо здійснюється взаємодія школи та громадських організацій

Надзвичайно важливим є партнерство з Малою академією наук. Позакласна науково-дослідницька діяльність учнів сприяє розвитку творчої складової їхньої навчально-пізнавальної компетентності. Участь у конкурсній захисті наукових робіт МАН є першим кроком до розкриття творчого потенціалу молоді. Таке партнерство допомагає виявляти, розвивати й підтримувати обдарованих учнів, стимулювати їхню творчу активність, а також сприяє розвитку наукової та дослідницько-експериментальної діяльності вихованців [31].

Важливою при організації освітнього процесу є співпраця з музеями. Виховання має бути невід'ємною частиною освітнього процесу та спиратися на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (чесність, гідність, турбота, справедливість, повага до життя, до себе та інших) і соціально-політичні (свобода, демократія, патріотизм, повага до рідної мови, культури, закону, культурне різноманіття, дбайливе ставлення до довкілля, солідарність, відповідальність).

У цьому контексті зростає значення музеїв як форми організації роботи, спрямованої на формування самодостатньої творчої особистості з активною громадянською позицією, утвердження партнерства (діалогу, взаємодії та співпраці) між усіма учасниками освітнього процесу, а також об'єднання учнів, батьків і вчителів спільними цілями й прагненнями як добровільних, зацікавлених і рівноправних учасників освітньо-виховного процесу [3].

Музей – це соціокультурна установа, що сформувалася у процесі тривалого історичного розвитку суспільства та базується на принципі діалогу культур. Його діяльність зосереджена на збиранні, збереженні та популяризації музейних експонатів, які відображають матеріальну і духовну культуру [43].

Музеї володіють значним освітнім та виховним потенціалом, адже сприяють дослідженню подій і фактів через документування. Особливо цінним стає цей процес, коли до нього залучені не лише педагоги, а й учні. Музей експонат, як джерело знань про людей та історичні події, здатний мати емоційний впливати, викликати відчуття причетності, оскільки сам процес дослідження здійснюється спільно – вчителем і дітьми. В XXI столітті освітньо-виховна роль музеїв набуває особливої значущості, посилюючи свою динаміку та підтверджуючи суспільну потребу в якісному інформаційному ресурсі.

Музеї в освітньо-виховній діяльності школи сприяють успішному розвитку молоді та підготовці всебічно розвинених членів суспільства.

Основними завданнями діяльності музеї включають:

- підтримку загального розвитку учнів, розширення їхнього світогляду (зокрема історичного), формування пізнавальних інтересів, творчих здібностей і дослідницьких нахилів;
- розвиток умінь самостійно здобувати знання та орієнтуватися в швидкому потоці політичної й наукової інформації;
- збагачення змісту освітнього процесу та забезпечення його зв'язку з реальним життям;
- сприяння професійному самовизначенню учнів;

- формування національної свідомості, естетичного виховання, розвитку громадянської активності;
- залучення учнів до активної участі у збереженні та популяризації пам'яток матеріальної й духовної культури, охороні природи та вивченні ресурсів країни [3].

У музейному середовищі учні отримують задоволення від взаємодії з «живим» матеріалом, вчаться мислити, слухати, спостерігати, вести діалог, використовуючи наукову історичну термінологію. Ключову роль у цьому процесі відіграє творча співпраця вчителя та музейного працівника, які застосовують елементи педагогічної техніки для керування діяльністю учнів у процесі їхнього розвитку, виховання й навчання.

Інтерактивна взаємодія у музеї та інтегрований зміст занять оптимальні умови для:

- формування загальнокультурних естетичних якостей і здібностей (знань, почуттів, переконань);
- оволодіння практичними вміннями та навичками використання історичної термінології.

У музейному просторі уроки (зокрема з історії) набувають особливого значення, оскільки дозволяють реалізувати міжпредметні зв'язки та розвивають уміння аналізу, міркування, узагальнення, спостереження, спілкування та пошуку потрібної інформації. Такі заняття часто передбачають використання спеціальних музейно-педагогічних прийомів, таких як контраст, порівняння, цитування, рух, локалізація, демонстрація тощо.

Важливим є відкрите й невимушене спілкування музейних працівників з школярами, яке має відображати прагнення до комунікативної взаємодії та збагачення внутрішнього світу учнів. Це вимагає тісної співпраці з учителем і застосування елементів педагогічної майстерності, таких як культура мовлення, педагогічна техніка, тактовність, методична вправність і різноманітні педагогічні методи [55].

Важливою є співпраця шкіл з туристичними клубами та гуртками. У сфері шкільного туризму діють як комерційні, так і некомерційні структури. До комерційної сфери належать туристичні фірми, бази відпочинку та приватні особи, які працюють зі школярами. Їхня діяльність зосереджена на отриманні прибутку в умовах конкуренції на ринку дитячого та молодіжного туризму. Некомерційна сфера включає муніципальні освітні заклади, зокрема установи додаткової освіти, а також громадські (самодіяльні) об'єднання, такі як туристичні клуби, дитячі та молодіжні громадські організації, спортивні секції. Серед громадських організацій, що розвивають дитячий туризм, виокремлюють багатопрофільні об'єднання (такі як військово-патріотичні та скаутські організації) та спеціалізовані структури (зокрема туристичні й спортивні клуби).

Як найбільш вдалий приклад такої діяльності можна навести українську скаутську організацію «Пласт», що заснована у 1911 році. Мета – сприяння всебічному патріотичному вихованню та самовихованню української молоді. Щорічно організація проводить в Україні понад 100 таборів різного спрямування: спортивні, морські, авіаційні, мистецькі, лижні, альпіністські, археологічні, кінні, екологічні тощо.

Серед ключових всеукраїнських заходів, які Пласт організовує щороку – інтелектуально-мистецький конкурс Орликіада, фестиваль творчості День пластуна, спортивне змагання Спартакіада, передача Вифлеємського вогню громадам, змагання з пішохідного туризму «Стежками героїв», а також «Осінній рейд» і «Весняний рейд».

На місцевому рівні осередки Пласту регулярно проводять численні соціально-культурні та виховні акції.

В наш час дана скаутська організація об'єднує понад 8000 членів у 137 осередках по всій Україні та в 27 країнах світу, що свідчить про його значний внесок у збереження українських традицій та розвиток молоді [35].

Висновки до розділу III

Шкільний туризм базується на принципах людиноцентризму, гуманізму, патріотизму, науковості, системності, доступності, наочності, добровільності та

масовості. Ці принципи забезпечують цілеспрямоване формування національної свідомості, любові до рідного краю та громадянської відповідальності через організацію туристичних заходів, інтегрованих у навчальний процес, із урахуванням вікових особливостей учнів і співпраці з іншими соціальними інститутами.

Запропоновані приклади екскурсій («Історія, культура та героїзм Хмельницького», «Природа Хмельницька: спадщина рідного краю»), маршруту («Шляхами Богдана Хмельницького») та квесту («Зберігаємо пам'ять і спадщину Хмельницького») демонструють ефективність використання шкільного туризму для патріотичного виховання. Дані заходи дозволять ознайомитися учням з історичними, культурними та природними пам'ятками, сформувати патріотичні почуття, екологічну свідомість та інтерес до національної спадщини через інтерактивні та практичні форми роботи.

Партнерство шкіл із Малою академією наук, музеями, туристичними клубами чи скаутськими організаціями (наприклад, «Пласт») є важливим елементом сучасного виховного процесу. Така співпраця сприяє розвитку науково-дослідницької діяльності, емоційного залучення учнів до вивчення історичної спадщини, формуванню активної громадянської позиції та гармонійному розвитку молоді через участь у походах, експедиціях і волонтерських акціях, що підсилює патріотичне виховання.

ВИСНОВКИ

1. Національно-патріотичне виховання є багатовіковою системою, яка створена народом. Також це комплексна виховна діяльність, яка спрямована на формування національної самоідентичності та громадянської свідомості через різноманітні освітні, культурні та історичні аспекти. Ці процеси реалізації такого виховання важливими є принципи національної спрямованості, культуровідповідності, гуманізації, толерантності та інші, які сприяють гармонійному розвитку особистості.

2. Шкільний туризм та краєзнавство виступають дієвими засобами патріотичного виховання, які формують любов до рідного краю, сприяють усвідомленню історії та культури України. Використання туристських походів і подорожей дозволяє учням пізнавати природне середовище, історичні пам'ятки, такими чином, розвиваючи патріотичні почуття. Доказом є практика Івана Франка та інших видатних діячів, які підтверджують ефективність таких методів у формуванні національної свідомості.

3. На прикладі Хмельницької області можна було простежити, що у ЗЗСО позитивна динаміка у розвитку патріотичного виховання (на відміну від Закарпатської області). Результати дослідження засвідчили, що більшість територіальних громад впроваджують систематичний моніторинг цього процесу, а рівень національно-патріотичного виховання оцінюється як високий або середній. В учнів зростає зацікавленість до вивчення культурної спадщини, історії, участь у волонтерських акціях та військово-патріотичних іграх. Але є потреба у додатковій навчальній, методичній та фінансовій підтримці для педагогів.

4. Ключову роль у розвитку патріотичних почуттів учнів відіграють форми і методи організації шкільного туризму та краєзнавства. До таких форм належать гуртки, клуби, секції, табори, екскурсії, походи, зльоти, квести та експедиції. До методів можна віднести проєктний, наративний, квест-технології, конференції та тренінги, що дозволяють активно залучати учнів до дослідження рідного краю.

5. Розробка та реалізація краєзнавчо-туристичних проєктів також є важливим етапом в інтеграції туризму у патріотичне виховання учнів. Методологія екскурсій, походів та квестів включає етапи підготовки, проведення та рефлексії, задля кращого осмислення побаченого.

6. Було запропоновано приклад маршрутів та екскурсій саме патріотичного змісту: екскурсія «Історія, культура та героїзм Хмельницького», природознавча екскурсія «Природа Хмельницька: спадщина рідного краю», маршрут «Шляхами Богдана Хмельницького» та квест «Зберігаємо пам'ять і спадщину Хмельницького».

7. Співпраця шкіл із громадськими організаціями, музеями, туристичними клубами є важливими аспектом сучасного виховного процесу, що спрямований на формування національно свідомих громадян України. Як приклад, партнерство з Малою академією наук активізує науково-дослідницьку діяльність обдарованої молоді, музеї стають центрами емоційного впливу й пізнання історичної спадщини через інтерактивну діяльність. Туристичні клуби чи скаутські організації, як наприклад «Пласт», сприяють гармонійному розвитку молоді через активну участь у походах, волонтерських акціях тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Бабарицька В.К., Короткова А.Я., Малиновська О.Ю. Екскурсознавство і музеєзнавство : Навчальний посібник. Київ: Альтерпрес, 2007. 464 с.
2. Бех І.Д., Кириченко В.І., Петрочко Ж.В. З Україною в серці (тренінг з патріотичного виховання дітей та молоді): посіб. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 140 с.
3. Білоцький М.М., Рокицька О.Д. Упровадження музейної педагогіки як інноваційної освітньої технології на заняттях історії та в позакласній роботі : методичний посібник. Біла Церква : КНЗ КОР «КОІПОПК», 2020. 250 с. URL: <https://repository.kristti.com.ua/wp-content/uploads/2020/02/Muzeyeznavstvo-2020-Rokytska-O.D..pdf> (дата звернення: 14.04.2025).
4. Бондаренко Н.В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ: Фенікс, 2022. 64 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732103/1/BNV%20KSV%202022rek.pdf> (дата звернення: 08.04.2025).
5. Борис У. Шкільне краєзнавство в Україні: витоки становлення та особливості розвитку за умов викликів сьогодення. *Молодь і ринок*. 2023. № 1 (209). С. 104-108. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.273128> (дата звернення: 07.04.2025).
6. Використання квест-технології в освітньому процесі сучасного закладу дошкільної освіти. Всеосвіта. URL: <https://vseosvita.ua/library/vikoristanna-kvest-tehnologii-v-osvitnomu-procesi-sucasnogo-zakladu-doskilnoi-osviti-164710.html> (дата звернення: 22.04.2025).
7. Виховання патріотичних почуттів засобами краєзнавства. Всеосвіта. URL: <https://vseosvita.ua/library/vihovanna-patrioticnih-pocuttiv-zasobami-kraynavstva-383500.html> (дата звернення: 18.04.2025).
8. Вікенд в Кам'янець-Подільську: що подивитися та де смачно поїсти. Уніан. URL: <https://www.unian.ua/tourism/wheretogo/vikend-v-kam-yanci->

podilskomu-shcho-podivitisya-ta-de-smachno-pojisti-12820068.html#:~ (дата звернення: 25.04.2025).

9. Гавдяк М. Завдання українського краєзнавства. *Наша Батьківщина*. Львів: [б.в.], 1997. Ч. 1. С. 4-9.

10. Грабовський Ю.А., Скалій О.В., Скалій Т.В. Спортивний туризм : навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. 304 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/grabovsky.htm (дата звернення: 09.04.2025).

11. Домбровська С. М. Краєзнавство, країнознавство та географія туризму: опорний конспект лекцій для студентів спеціальності 242 «Туризм». Харків: Національний університет цивільного захисту України, 2019. 317 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi75/0055993.pdf> (дата звернення: 07.04.2025).

12. Дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) №32 «Теремок». Виховання патріотизму у дітей, консультація для батьків. URL: <https://dnz32.dnz.in.ua/vykhovannya-patriotyzmu-u-ditey-konsultatsiya-dlya-batkiv> (дата звернення: 18.04.2025).

13. Експедиція це: подорож заради відкриттів. InTime. URL: <https://intime.ua/ekspedycziya-cze-podorozh-zarady-vidkryttiv/#:~> (дата звернення: 12.04.2025).

14. Завдання і напрями національно-патріотичного виховання в школі. Знайшов. URL: https://znayshov.com/News/Details/zavdannia_i_napriamy_natsionalno-patriotichnoho_vykhovannia_v_shkoli (дата звернення: 08.04.2025).

15. Звіт за результатами проведення першого циклу моніторингу щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти Закарпатської області 2023/2024 н.р. / Управління державної служби якості освіти у Закарпатській області. URL: <https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2024/01/Zvit.-Nacionalno-patriotichne-vikhovannya.pdf> (дата звернення: 10.04.2025).

16. Звіт про проведення дослідження (опитування) стану національно-патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти Хмельницької області/Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Анатолія Назаренка. URL: <https://drive.google.com/file/d/1O1qycJcjIBtl8gXgAXquWVEE0CthHaf8/view> (дата звернення: 10.04.2025).

17. Інтерактивна культурно-туристична мапа Хмельниччини. Ботанічний сад Хмельницького національного університету. URL: <https://turistmapa.com.ua/?i=detail&id=174> (дата звернення: 25.04.2025).

18. Книга «Успіх усупереч» та творчі роботи. Успіх усупереч. URL: <https://uspikhusuperech.com.ua/konkurs-uspikh-usuperech/tvorchi-roboti/> (дата звернення: 18.04.2025).

19. Концепція української національної освіти і виховання у педагогічній спадщині Івана Ющишина. Studwood. URL: https://studwood.net/2369412/pedagogika/kontseptsiya_ukrayinskoyi_natsionalnoyi_osviti_i_vihovannya_u_pedagogichniy_spadschini_ivana_yuschishina (дата звернення: 18.04.2025).

20. Костиця М. Внесок Івана Франка в розвиток географічного краєзнавства. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2006. № 27-28. С. 30-34.

21. Краєзнавство: сутність та структурний зміст. Освіта UA. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/geograf/23279/> (дата звернення: 07.04.2025).

22. Крачило М.П. Методика організації та проведення туристських походів (подорожей) школярів // Краєзнавство і туризм. К.: «ВИЩА ШКОЛА», 1994. URL: <https://studfile.net/preview/5265663/page:20/> (дата звернення: 22.04.2025).

23. Маланюк Т. Використання туристських походів у патріотичному вихованні учнів основної школи в умовах гірського середовища. *Гірська школа Українських Карпат*. 2013. №10. С. 202-206. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/malanjuk.htm (дата звернення: 07.04.2025).

24. Мельнійчук М.М, Зейко В.О. Молодіжний та дитячий туризм: сутність та класифікація за віком. *Вісник Харківського національного університету імені*

В.Н. Каразіна. Серія "Геологія. Географія. Екологія". 2016. Вип.44. С.118-122.

URL:

<https://www.bing.com/ck/a?!&&p=9634815418eef2cb435cae5781e54307fa0306a52efac6050d02280b11d01726JmltdHM9MTc0NTc5ODQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0734adb0-3bd4-6e60-0ed7->

[b8d13a736fe0&psq=%d0%9e.+%d0%9e.+%d0%9e%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%bf%d0%b5%d1%86%d1%8c+%d1%82%d0%b0+%d0%b2%d0%b8%d0%b7%d0%bd%d0%b0%d1%87%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f+%d0%b4%d0%b8%d1%82%d1%8f%d1%87%d0%b8%d0%b9+%d1%82%d1%83%d1%80%d0%b8%d0%b7%d0%bc&u=a1aHR0cHM6Ly9qb3VybmFscy51cmFuLnVhL2dlb2Vjby9hcnRpY2xlL2Rvd25sb2FkLzY0ODA5LzgyMDIzLzE4MjE5NQ&ntb=1](https://www.bing.com/ck/a?!&&p=9634815418eef2cb435cae5781e54307fa0306a52efac6050d02280b11d01726JmltdHM9MTc0NTc5ODQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0734adb0-3bd4-6e60-0ed7-b8d13a736fe0&psq=%d0%9e.+%d0%9e.+%d0%9e%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%bf%d0%b5%d1%86%d1%8c+%d1%82%d0%b0+%d0%b2%d0%b8%d0%b7%d0%bd%d0%b0%d1%87%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f+%d0%b4%d0%b8%d1%82%d1%8f%d1%87%d0%b8%d0%b9+%d1%82%d1%83%d1%80%d0%b8%d0%b7%d0%bc&u=a1aHR0cHM6Ly9qb3VybmFscy51cmFuLnVhL2dlb2Vjby9hcnRpY2xlL2Rvd25sb2FkLzY0ODA5LzgyMDIzLzE4MjE5NQ&ntb=1) (дата звернення:

07.04.2025).

25. Методичні матеріали «Краєзнавство як засіб патріотичного виховання студентської молоді». На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/metodichni-materiali-kraeznavstvo-yak-zasib-patriotichnogo-vihovannya-studentsko-molodi-32226.html#:~> (дата звернення: 12.04.2025).

26. Міжнародна науково-освітня програма GLOBE. Головна. URL: <https://nenc.gov.ua/globe/#:~> (дата звернення: 22.04.2025).

27. Моя Україна. Меджибізький замок. URL: <https://myukraine.org.ua/medzhibizkij-zamok/> (дата звернення: 25.04.2025).

28. Національно-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в сучасній школі. Всеосвіта. URL: <https://vseosvita.ua/library/nacionalno-patrioticne-vihovanna-ditej-ta-ucnivskoi-molodi-v-sucasnij-skoli-metodicni-rekomendacii-187802.html> (дата звернення: 08.04.2025).

29. Організація прогулянки з першокласниками в групі подовженого дня. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-organizaciya-progulyanki-z-pershoklasnikami-v-grupi-podovzhenogo-dnya-394858.html#:~> (дата звернення: 12.04.2025).

30. Пангелова Н.Є., Пангелов Б.П. Теоретико-методичні засади туристсько-краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах : навчально-

методичний посібник. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2015. 202 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi76/0056428.pdf> (дата звернення: 09.04.2025).

31. Партнерство школи з громадськими організаціями – запорука позитивного та успішного іміджу навчального закладу. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/partnerstvo-shkoli-z-gromadskimi-organizacijami---zaporuka-pozitivnogo-ta-uspishnogo-imidzhu-navchalnogo-zakladu-22784.html> (дата звернення: 14.04.2025).

32. Патріотичне виховання в школі: Як формувати любов до Батьківщини. Mental. URL: <https://mental.ua/patriotychne-vykhovannia-v-shkoli/> (дата звернення: 08.04.2025).

33. Патріотичне виховання дошкільників засобами еколого – туристичної діяльності. Всеосвіта. URL: <https://vseosvita.ua/library/patrioticne-vihovanna-doskilnikiv-zasobami-ekologo-turisticnoi-dialnosti-91788.html> (дата звернення: 18.04.2025).

34. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство : навчальний посібник. Київ : Знання, 2006. 575 с. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/93521-25-formi-kraznavstva-vidi-organizats-kraznavchogo-ruhu.html> (дата звернення: 12.04.2025).

35. Пласт. Про Пласт. URL: <https://www.plast.org.ua/> (дата звернення: 14.04.2025).

36. Поняття екскурсія, класифікація та тематика екскурсій. StudFiles. URL: <https://studfile.net/preview/10205407/> (дата звернення: 12.04.2025).

37. Про освіту : Закон України (від 05.09.2017 р. № 2145-VIII) : станом на 13 квіт. 2025 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 13.04.2025).

38. Про освіту : Закон України (від 05.09.2017 р. № 2145-VIII, зі змінами від 25.02.2022 р. № v0527729-22) : станом на 30 трав. 2025 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР), 2022, № 52, ст.729* <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 07.04.2025).

39. Про туризм : Закон України від 15.09.1995 р. № 325/95-ВР : станом на 15 лист. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.04.2025).

40. Проект «Формування національно патріотичної свідомості дошкільників засобами народознавства та ознайомлення з рідним містом». Genezum. URL: <https://genezum.org/library/proekt-formuvannya-nacionalno-patriotichnoi-svidomosti-doshkilnykiv-zasobamy-narodoznavstva-ta-oznayomlennya-z-ridnym-mistom> (дата звернення: 18.04.2025).

41. Прокопчук В. Деякі аспекти теорії і методології шкільного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. №3. С. 29-35. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/32614> (дата звернення: 07.04.2025).

42. Рекомендації з організації та проведення шкільного турзльоту. URL: <https://www.ped-kopilka.com.ua/vneklasnaja-rabota/vneklasnye-meroprijatija/rekomendaci-po-organizaci-i-provedeniyu-shkolnogo-tursleta.html> (дата звернення: 12.04.2025).

43. Салата О.О. Основи музеєзнавства : навч.-метод. посібник. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 164 с.

44. Токарчук А. В. Сучасний стан та проблеми розвитку дитячого туризму в Україні: пояснювальна записка до бакалаврської роботи / Токарчук А. В.; наук. керівник Костолович М. І. Рівне, 2021. 61 с. URL: http://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/10846/1/%D0%A2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%90%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%96%D1%8F_%20%D0%94%D0%B8%D1%82%D1%8F%D1%87%D0%B8%D0%B9%20%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC_2021.pdf (дата звернення: 07.04.2025).

45. Тронько П. Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу. Київ, 2011. №3. С. 5-10. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/32632> (дата звернення: 09.04.2025).

46. Туристична підготовка. Що таке похід. Експедиція. URL: <http://vrkdn.org.ua/mod/folder/view.php?id=40033> (дата звернення: 12.04.2025).

47. Федорченко В.К., Фоменко Н.А., Скрипник М.І. Педагогіка туризму : Навч. посіб. для студ. вузів. Київ : Видавничий дім «Слово», 2004. 296 с.
48. Франко І. Галицьке краєзнавство: Зібр. творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 116-150.
49. Хмельницький обласний краєзнавчий музей отримав нове-старе приміщення. ДероХмельницький. URL: <https://khm.depo.ua/ukr/khm/hmelnickiy-oblasniy-krayeznavchiy-muzey-otrimav-nove-stare-primischennya-20190208912908> (дата звернення: 25.04.2025).
50. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Про нас. URL: <https://kraimuz.km.ua/pro-nas/> (дата звернення: 25.04.2025).
51. Хмельницький туристичний. Сквер ім. Тараса Шевченка. URL: <https://khmel.travel/skver-imeni-tarasa-shevchenka/> (дата звернення: 25.04.2025).
52. Чепіль М.М. Краєзнавство як чинник патріотичного виховання в українській педагогічній думці (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. 2015. №1 (9). С. 38-44. URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2015/1/7.pdf> (дата звернення: 09.04.2025).
53. Шандор Ф.Ф., Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму: підручник. К.: Знання, 2013. 334 с. (дата звернення: 12.04.2025).
54. Шипко А.Л. Моральне виховання особистості у туристських подорожах. Педагогічні науки. 2007. №46. С. 160-164. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/1445/1315> (дата звернення: 09.04.2025).
55. Школа 279 м. Києва. Музейні уроки та музейна методична робота учнів як інноваційна методика навчально-виховного процесу на уроках історії. URL: <http://279.kiev.ua/index.php/korysne/metodychni-materialy/153-muzeyni-uroky-ta-muzeyna-metodychna-robot-uchniv-yak-inovatsiy-na-metodyka-navchalno-vykhovnoho-protsesu-na-urokakh-istoriyi> (дата звернення: 14.04.2025).

56. Що це фенологія? Фенологічні спостереження. Українська мета. URL: <https://ua-meta.com/navchannia/shcho-tse-fenologiya-fenologichni-sposterezhennya.html> (дата звернення: 12.04.2025).

57. Щука Г. Теорія та методика організації краєзнавчо-туристичної роботи : навчальний посібник для ефективного засвоєння програмного матеріалу та самостійної роботи студентів денної та заочної форм навчання, рівень вищої освіти: другий (магістерський), спеціальності 014.07 «Середня освіта (Географія)». Берегове: Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, 2023. 140 с. URL: https://dspace.kmf.uz.ua/jspui/bitstream/123456789/3821/1/Shchuka_Halyna_Teoriia_metodyka_orhanizatsii_kraieznavcho_turystychnoi_roboty_2024.pdf (дата звернення: 13.04.2025).

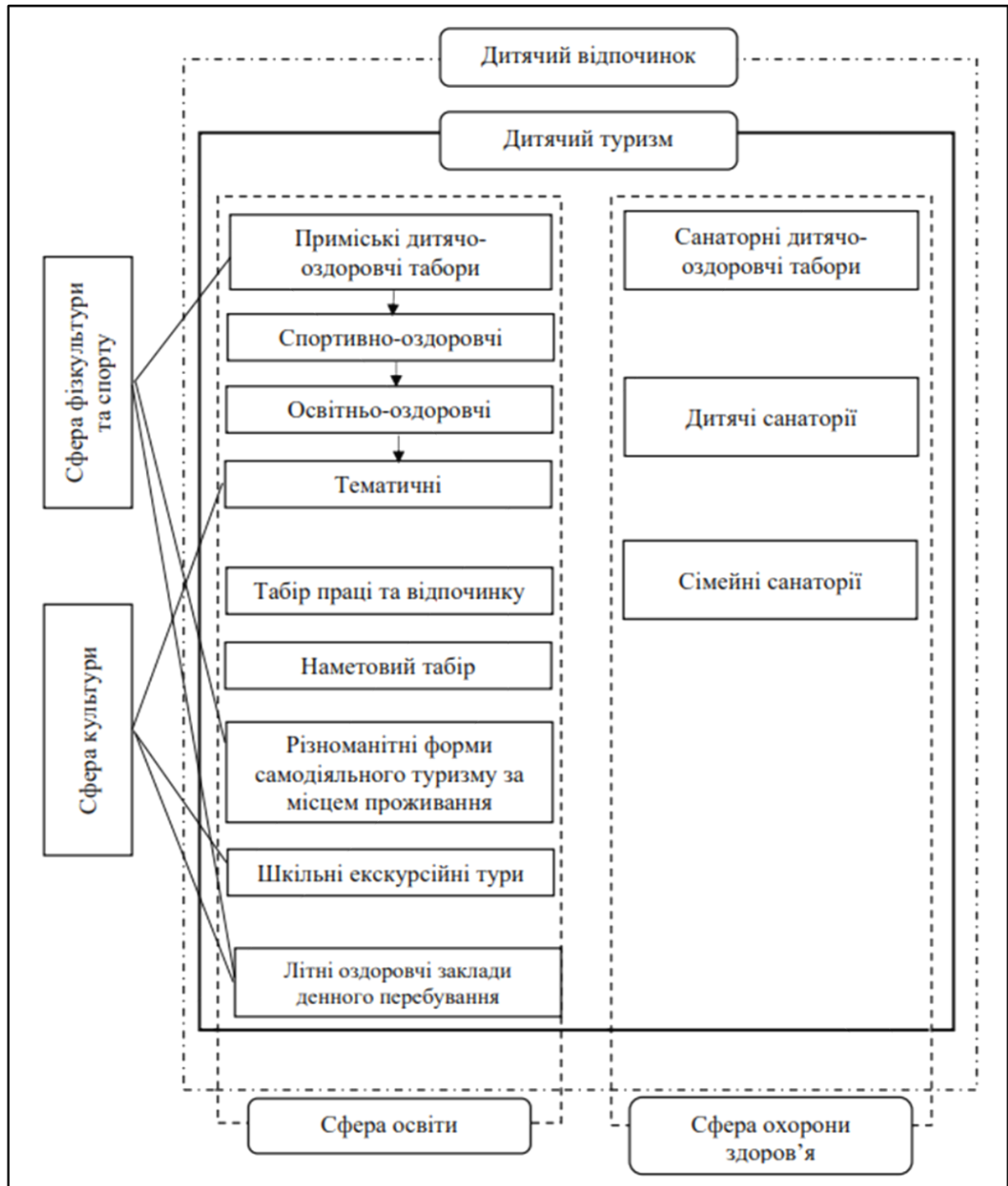
58. Як організувати патріотичне виховання. Нова українська школа. URL: <https://nus.org.ua/2022/07/11/yak-organizuvaty-patriotychne-vyhovannya-30-idej-porad-i-resursiv/> (дата звернення: 08.04.2025).

59. Glossary of tourism terms. UN Tourism. URL: <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms> (дата звернення: 07.04.2025).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Місце дитячого туризму в системі дитячого відпочинку [44]

ДОДАТОК Б

Таблиця 1.1

Класифікація видів шкільного туризму [44]

Класифікаційні ознаки	Види туризму
За цілями	культурно-пізнавальний оздоровчий спортивний освітній подієвий
За тривалістю	одноденні, дводенні та багатоденні короткотривалі, середньотривалі та тривалі
За способами організації	самодіяльні організовані
За формами організації	групові індивідуальні
За сезонністю	цілорічні сезонні міжсезонні
За джерелами фінансування	комерційний соціальний
За способами транспортування	автомобільний залізничний авіаційний морський комбінований
За територіальною ознакою	стаціонарний мобільний

ДОДАТОК В

Аналіз стану патріотичного виховання у ЗЗСО Хмельницької області

(виконано автором на основі [16])

В.1. Відстеження стану національно-патріотичного виховання

В.2. Відстеження стану національно-патріотичного виховання

В.3. Зростання зацікавленості здобувачів освіти до певних аспектів національно-патріотичного виховання

В.4. Різноманітні заходи в рамках національно-патріотичного виховання

ДОДАТОК Г

Картка екскурсійного об'єкта (складено автором на основі [50])

<p>Фото об'єкта в сучасному і колишньому вигляді</p>	 <p>Рис. 1. Музей у 1940-х роках [50]</p> <p>Рис. 2. Музей у наші дні [50]</p>	
1	<p>Назва об'єкта (первісна і сучасна), а також назва серед місцевих мешканців</p>	<p>Первісна: не використовувалась як музей. Сучасна: Хмельницький обласний краєзнавчий музей Відома як «Краєзнавчий музей»</p>
2	<p>Історична подія та дата, з якою пов'язаний об'єкт</p>	<p>Відкриття музею – 1954 рік. Друга світова війна.</p>
3	<p>Місцезнаходження об'єкта, під'їзд і підхід до нього</p>	<p>Адреса: вул. Подільська, 12, м. Хмельницький. Під'їзд автомобільний, зручна парковка поблизу. Підхід доступний для пішоходів, з центральних міських маршрутів</p>
4	<p>Опис об'єкта (автор, дата спорудження, матеріали, текст меморіального напису, інші особливості)</p>	<p>Автор та дата спорудження невідомі; будівля адаптована для музею. Матеріали: цегляна конструкція. Меморіальний напис відсутній. Особливості: зберігає понад 65 тисяч одиниць експонатів з історії та природи регіону.</p>
5	<p>Джерело відомостей про пам'ятку (література, архівні дані тощо)</p>	<p>Відомості з офіційного сайту музею, краєзнавчі праці про Хмельниччину («Місто Хмельницький: історія, події, факти» та «Вулиці міста Хмельницького» Сергія Єсюніна)</p>

6	Ступінь збереженості об'єкта	Будівля у гарному стані, територія доглянута. Останній ремонт фасаду – не зафіксовано в джерелах.
7	Перелік екскурсій, в яких використовується об'єкт	Екскурсії «Природа рідного краю», «Історичне Поділля», «Культура Волині» тощо.
8	Дата заповнення картки, прізвище й посада укладача, підпис	Дата: 25.04.2025. Укладач: студент 4 курсу Бурачок Віталій
9	Додаткові дані	Музей проводить археологічні експедиції, тематичні виставки, лекції, проводяться квести, ігри тощо.